

Міністерство освіти та науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти

01 освіта

012 дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

«Виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страхи в сім'ї та дошкільному закладі»

студентки **Новоринської Оксани Олександрівни**

Науковий керівник: Кононко Олена Леонтіївна
доктор психологічних наук, професор

Рецензенти:
канд.пед.наук, доц. Аніщук А.М.
канд.пед.наук, доц. Онищук І.А.

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

АНОТАЦІЯ

Новоринська О.О. Виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страхи в сім'ї та дошкільному закладі/ О.О.Новоринська. – Рукопис. – Ніжин, 2019. – 179 с.

Кваліфікаційну роботу присвячено проблемі виховання уміння долати страхи у дітей 5-7 років в умовах сім'ї та дошкільному закладі. У вступі обґрунтовано актуальність дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, гіпотезу; здійснено аналіз теоретико-методичних засад та встановлено відповідні методи дослідження; розкрито наукову новизну.

На початковому етапі дослідження було уточнено сутність основних понять дослідження; визначено компоненти, критерії, показники та рівні вихованості у дітей 5-7 років уміння долати страх; розроблено методику констатувального етапу експерименту.

На формувальному етапі було обґрунтовано принципи, педагогічні умови та методи ефективного виховання у дошкільників вказаного уміння; здійснено аналіз результатів проведеної експериментальної роботи.

Ключові слова: страх, уміння дошкільна долати страх, педагогічні умови

ANNOTATION

Novorinskaya OO Upbringing in children of preschool age the ability to overcome fears in the family and preschool / OO Novorinsk. - Manuscript. - Nizhin, 2019. - 179 p.

The qualification work is devoted to the problem of fostering the ability to overcome fears in children of 5-7 years in a family and preschool setting. The introduction substantiates the relevance of the study; defined object, object, purpose, task, hypothesis; the analysis of theoretical and methodological foundations is carried out and the corresponding research methods are established; scientific novelty is revealed.

At the initial stage of the study, the essence of the basic concepts of the study was clarified; identified components, criteria, indicators and levels of education for children 5-7 years of ability to overcome fear; the technique of the statement stage of the experiment is developed.

At the formative stage, the principles, pedagogical conditions and methods of effective upbringing of preschoolers of the aforementioned skills were substantiated; the results of the experimental work were analyzed.

Key words: fear, preschool ability to overcome fear, pedagogical conditions

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ УМІННЯ ДОЛАТИ СТРАХИ	10
1.1.Визначення поняття страху в психолого-педагогічній літературі.....	10
1.2.Взаємозв'язок розвитку особистості дошкільника з умінням долати страх.....	23
1.3.Ступінь перебігу змін уміння дошкільників долати страх у продовж дитинства.....	34
Висновки до розділу 1	48
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ УМІННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДОЛАТИ СТРАХИ	50
2.1. Методика констатувального експерименту.....	50
2.2. Опис рівнів вихованості у дошкільників уміння долати страх.....	58
2.3.Специфіка впливу віку, статі, взаємовідносин з дорослими на уміння дітей 5-7 річного віку долати страх.....	67
Висновки до розділу 2	80
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ УМІННЯ ДОЛАТИ СТРАХ	82
3.1.Обґрунтування системи виховання у дошкільників уміння долати страх.....	82
3.2.Методика формувального експерименту.....	90
3.3.Оцінка ефективності системи формування у дошкільників уміння долати страх.....	101
Висновки до розділу 3	116
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	118
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	122
ДОДАТКИ	133

ВСТУП

Актуальність проблеми. Стійкість та адекватність емоцій важлива умова становлення і розвитку особистості в ранньому онтогенезі, її соціальної компетентності, самостійної та впевненої поведінки у різних сферах та умовах життя. Агресивність середовища, висока інтенсифікація та інформатизація сучасного життя, невизначеність перспектив, велика кількість стресорів, підвищені вимоги до освіченості та навченості, негативні враження від катаклізмів, війни та її наслідки для людей, матеріальне зубожіння значної кількості населення України спричиняють зростання кількості страхів, станів депресії, напруги, нервових проявів поведінки.

Витоки проблем емоційно-вольового розвитку знаходяться у дошкільному дитинстві. Емоційні розлади сьогодні притаманні значній кількості дітей дошкільного віку, які перебувають здебільшого в умовах жорстко унормованого, вельми галасливого й конкурентно орієнтованого середовища. Як засвідчують медики, психологи та педагоги, сьогодні зросла кількість імпульсивних, неврівноважених, невпевнених у собі, боязких дітей. Це актуалізує необхідність вивчення особливостей прояву дитячих страхів, чинників їх виникнення та виховання уміння справлятися з емоційними негараздами.

Як засвідчують нормативні документи, зокрема Закон України «Про дошкільну освіту» та Базовий компонент дошкільної освіти України, питання особистісного розвитку дитини дошкільного віку є центральним. У вказаних документах зазначено, що основними засадами модернізації дошкільної освіти є:

- визнання самоцінності дошкільного дитинства, його особливої ролі в розвитку особистості;
- збереження дитячої субкультури;

- створення сприятливих умов для формування особистісної зрілості дитини, її базових якостей;
- пріоритет повноцінного проживання дитиною сьогодення у порівнянні з підготовкою до майбутнього етапу життя;
- повага до дитячого “Я”, врахування індивідуального особистого досвіду дошкільника;
- компетентнісний підхід до розвитку дитини, збалансованість фондів “можу” (знань, умінь, навичок) і “хочу” (бажань, інтересів, намірів);
- надання пріоритету соціально-моральному розвитку особистості, формування вміння узгоджувати особисті інтереси з колективними;
- формування цілісної, реалістичної, наукової картини світу;
- основ світогляду;
- прищеплення навичок практичного життя.

А також згідно статті №3 Закону України про дошкільну освіту, держава має піклуватися про збереження та зміцнення здоров'я, психологічний і фізичний розвиток дітей.

Проблему дитячих страхів досліджували чимало вітчизняних та зарубіжних фахівців, завдяки чому існує науковий доробок, який слугує для нас точкою відліку. Зокрема, науковцями: розроблено концептуальні засади вивчення феномену «страху» - Ю.В. Щербатих (класифікація видів страхів), Дж. Вольпе (вивчення соціальних страхів), О.І. Захаров (дослідження проблеми дитячих страхів), Н.Є. Осипов (диференціювання видів страхів); визначено чинники виникнення дитячих страхів (О.І. Захаров, В.І. Гарбузов, В.В. Лебединський); схарактеризовано вікові та статеві особливості появи емоційних розладів на етапі дошкільного дитинства (Л.Бобро, О.Захаров, В.Гарбузов, А.Спиваковська); встановлено вплив емоційних порушень викликаних страхами на формування особистості дитини (В. Вілюнас, В. Зеньковський, А. Захаров, П. Поппер, Й. Раншбург, Г. Еберлейн та ін.); розроблено психокорекційні та психотерапевтичні програми з подолання страхів (О. Захаров, Р. Ассаджіолі, Ш. Резнік); уведено в обіг поняття

«уміння долати страх», визначено зміст, рівні сформованості та технології розвитку у дошкільному дитинстві (О. Кононко, Л. Бобро).

Проаналізувавши роботи вітчизняних та зарубіжних фахівців можна говорити, що увага більшості з них приділяється переважно аналізу феномену страху, розробці класифікацій, визначенню причин та засобів корекції страхів на різних етапах онтогенезу. Водночас замало досліджень, які вивчають дану проблему в контексті суб'єктних сил зростаючої особистості, її здатності мобілізуватися та протистояти своїм страхам. Саме виховання у старших дошкільників уміння долати страхи до сьогодні залишається однією з найбільш соціально затребуваних наукових проблем.

Таким чином, недостатня розробленість проблеми та її висока соціальна затребуваність зумовили вибір нами теми магістерської роботи *«Виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страхи в сім'ї та дошкільному закладі»*.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні, експериментальній перевірці, розробці та упровадженні у педагогічну практику системи формування ефективного виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх.

Завдання дослідження:

1. На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури охарактеризувати стан розробки досліджуваної проблеми, розкрити сутність поняття «уміння дошкільника долати страх».
2. Визначити критерії, показники та діагностувати рівні вихованості у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх.
3. З'ясувати вплив віку, статі та ставлення дорослих на наявність уміння старших дошкільників долати страх.
4. Розробити, обґрунтувати та апробувати систему формування у дошкільників уміння долати страх.
5. Оцінити ефективність розробленої та упровадженої у педагогічну практику системи формування.

Об'єктом дослідження є процес виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх.

Предметом дослідження є система формування у дітей 5-7 років уміння долати страх в умовах дошкільного закладу та сім'ї.

Гіпотеза дослідження: уміння старших дошкільників долати страх виховуватиметься ефективніше за умов збагачення уявлень дошкільників про його значення в житті, ціннісного ставлення до себе як носія вказаного уміння, схвалення авторитетними дорослими здатності дітей впоратися із страхом та вправлення його в умовах сім'ї та дошкільного закладу.

Досягнення мети та розв'язання завдань дослідження потребувало використання комплексу **методів:**

– *теоретичних:* опрацювання наукових джерел з досліджуваної проблеми з метою визначення провідних понять; аналіз, порівняння, систематизація, класифікація та узагальнення емпіричних даних;

– *емпіричних:* аналіз продуктів діяльності, бесіди, спостереження, анкетування, моделювання експериментальних ситуацій, вивчення та узагальнення досвіду роботи вихователів;

– *статистичних:* кількісні обрахунки та аналітична обробка експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Експериментально-дослідницька робота проводилася у Комунальному закладі «Луб'янського закладу дошкільної освіти комбінованого типу №9 «Волошка» Бучанської міської ради Київської області.

В експерименті взяли участь 100 осіб. З них 42 дитини віком від 5 до 7 років та їхні батьки (42 особи), 16 вихователів даного дошкільного закладу. Досліджуваних розподілено на дві групи: 21 дошкільників увійшло до складу експериментальної, а інші 21 – контрольної групи.

Наукова новизна дослідження полягала у тому, що:

- *уперше* розроблено систему формування з обраного контингенту дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх; визначено вплив віку,

статевої належності та особливостей їх виховання в сім'ї та дошкільному закладі; розроблено, апробовано та упроваджено у практику, систему формування у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх;

- *набули подальшого розвитку*: методи, форми та засоби формування у дітей 5-7 років уміння долати страх.

Теоретичну основу дослідження склали такі основні підходи: особливості становлення особистості в дошкільному дитинстві (О. Запорожець, О. Кононко, В. Мухіна, Н. Непомняща); специфіка емоційно-вольового розвитку в ранньому онтогенезі (В. Котирло, Л. Божович); науковий доробок з проблеми дитячих страхів (О.І. Захаров, Н.Ю. Максимова); положення про дитину як суб'єкта життєдіяльності (В.Слободчиков, В.Татенко, Г. Цукерман); ідея особистісно орієнтованого підходу до виховання дитини на різних етапах онтогенезу (Г.Балл, І.Бех, К. Роджерс).

Практичне значення результатів дослідження полягає у розробленні та упровадженні у педагогічну практику методики діагностики та виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх. Основні положення та результати магістерської роботи можуть бути використані у роботі наукових співробітників, в практичній роботі спеціалістів які займаються педагогічною та виховною роботою у закладах освіти з дітьми молодшого шкільного віку та старшого дошкільного віку (вчителі молодших школярів, шкільні психологи, вихователі старшого дошкільного віку, психологи в дитячих садочках, помічники вихователів).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні й практичні результати дослідження магістерської роботи було представлено у повідомленнях на всеукраїнській науково-практичній конференції «СУЧАСНЕ ДОШКІЛЛЯ: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку», яка відбулася 27 листопада 2019р. та у статті «Страх як психолого-педагогічна проблема» опублікована у Віснику студентського наукового товариства, випуск 22/2019 рік.

Структура магістерської роботи. Магістерська складається із вступу, трьох розділів, висновків з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (130 позицій на 11 сторінках), 24 додатків на 48 сторінках. Загальний обсяг магістерської становить 179 сторінок, з них 143 сторінки основного тексту. Робота містить 18 таблиць на 24 сторінках.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
УМІННЯ ДОЛАТИ СТРАХИ

1.1. Визначення поняття страху в психолого-педагогічній літературі

Велика кількість досліджень страху як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, однак, не призвела до виведення єдиного і загальноприйнятого визначення поняття «страх». Перше, з чим зустрічається сучасний дослідник – різна трактовка цього терміну. Огляд літературних джерел показує, що люди ще з античних часів цікавилися страхом. В античній міфології люди персоніфікували страх, який був представлений у вигляді жорстоких і грізних богів, боротьба з якими була завданням безстрашних героїв.

Перші спроби дослідити страх були зроблені ще філософами найрізноманітніших шкіл і напрямків. Так, роздуми щодо природи страху є у працях Аристотеля, Т. Гоббса, Р. Декарта, І. Канта, А. Камю, С. К'єркегора, М. Монтеня, К. Платонова, Ж. Сартра, Б. Спінози, П. Тілліха, Л. Фейєрбаха.

Аристотель досліджував причини та основи страху. Розглядаючи духовні зміни, він виділив у них афекти, здібності та набуті властивості. Афектами, до яких Аристотель відносить страх, називає все те, що пов'язане із задоволенням та стражданням. Філософ пропонує розглядати страх як «результат порушення відповідної соціальної якості якою є сім'я, дружба, любов, образ життя, світогляд тощо» [1].

К. Платонов дотримувався іншої думки. У своїх дослідженнях він доводить філогенетичну і онтогенетичну первинність емоцій як більш ранньої форми відображення, ніж відчуття. На його думку такі примітивні емоції тісно пов'язані з рухами, які спрямовані на підвищення контакту з корисним об'єктом чи зниження контакту зі шкідливим об'єктом. Разом з

цим, емоції є тим підґрунтям, на основі якого розвинулись відчуття як вищий вид відображення, що дає суб'єктивний образ об'єктивного світу [89].

Первинні емоції – це субстрат узагальнення болю, голоду, задухи, спраги та їх полярності, тобто прагнення до уникання перерахованого. Емоція «простішого страху» у цій теорії з'являється пізніше і тісно пов'язується з болем [25]. Отже, К. Платонов висунув гіпотезу, що на фізіологічному рівні біль поєднується з емоцією страху як первинним сигналом про можливу небезпеку для організму. Ця гіпотеза дозволила К.Платонову визначити страх як «найбільш біологічно зумовлену емоцію»[89].

На думку П. Тілліха, існує три форми тривоги: тривога долі і смерті, тривога порожнечі і втрати сенсу, тривога провини і осуду. П. Тілліх наголошує, що тривога в усіх трьох видах – екзистенціальна, вона властива людському існуванню як такому. Слід зазначити, що філософи-екзистенціалісти розуміли страх як позитивне явище – він необхідний для активізації рефлексивних процесів для вирішення складних ситуацій [26,с. 249].

У зарубіжній психології проблемою страху займалися С. К'єркегор, Дж. Боулбі, Дж. Грей, У. Джеймс, Г. Еберлейн, П.Жане, К.Ізард, У. Мак-Дауголл, Д. Уотсон, Ф. Ріман, З. Фрейд, Е. Фромм, С. Холл, К. Хорні та ін.

На думку засновника біхевіоризму Дж. Уотсона, страх – це фундаментальна, вроджена емоція, що з'являється з моменту народження. До вроджених емоцій вчений також відніс гнів і любов. Разом з тим, згідно з поглядами біхевіористів, Дж. Уотсон визначає страх як специфічний вид вісцеральних реакцій. До стимулів, які викликають страх у новонароджених, дослідник відносить раптову втрату опори, шум, гучні звуки тощо. У старшому віці страхи з'являються на основі умовних рефлексів, такі придбані страхи є дуже стійким утворенням, і надзвичайно важко їх позбутися [119].

Детального розгляду проблема тривоги і страхів набула у працях З. Фрейда. Погляди вченого на тривогу і страх багато у чому схожі з

поглядами С. К'еркегора. Обидва дослідники розмежовували поняття «страх» і «тривога» таким чином: страх – це реакція на конкретну загрозу, у той час як тривога – на невідому і невизначену небезпеку. Класичною роботою з дослідження страху вважається книга «Страх», протягом багатьох років дослідники посилаються на цю працю у своїх роботах. З. Фрейд писав, що складно сказати, чи мають слова «страх», «боязнь» і «переляк» однакове значення. Разом з тим, З. Фрейд вважав, що страх – це стан, і він не вказує на об'єкт, а боязнь (чи тривога) вказує саме на об'єкт. Під поняттям «страх» в основному розуміють суб'єктивний стан, який часто називають афектом [121, с.250-263].

Фундаментальне дослідження основних форм страхів проведене відомим німецьким психологом та психотерапевтом Ф. Ріманом вчений зазначає, що страх завжди індивідуальний і відображає особистісні особливості кожного індивіда. На думку вченого, особистий страх людини пов'язаний з індивідуальними умовами її життя, схильностями та оточенням. Страх має «свою історію розвитку і починається, практично, з моменту початку нашого розвитку (тобто, народжується разом з нами)» [97, с. 14].

Що ж до пояснення впливу ситуації на особливості прояву страху, то вчений зазначає: «... страх завжди виникає в тих випадках, коли ми опиняємось в новій, незвичайній або невирішеній ситуації» [97, с. 15].

Ф. Ріман виділяє чотири основні форми страху, які визначають життя людини та, за надмірного розвитку, дають чотири типи патології особистості – *шизоїдний, істеричний, депресивний і нав'язливий*: - страх перед самовідторгненням, що переживається як втрата «я» та залежність; - страх перед самостановленням (стагнацією «я»), що переживається як беззахисність та ізоляція; - страх перед зміною, що переживається як мінливість та невпевненість; - страх перед необхідністю, що переживається як остаточність та несвобода. Ці чотири форми страху, на думку вченого, викликані базальними тенденціями, що визначають соціальне та біологічне життя людини [97, с. 24].

К.Ізард зазначає, що переживання страху лежить в основі феноменології тривоги й визначає його як найбільш небезпечну з усіх емоцій. Страх, як будь-яка базова емоція, може варіювати у своїй інтенсивності, він може бути виражений слабо, помірно або сильно.

Інтенсивний страх може призвести навіть до смерті. При цьому страх відіграє і позитивну роль: він може служити попереджувальним сигналом і змінювати напрям думки і поведінку. Автор вказує на той факт, що з еволюційно-біологічної точки зору страх може посилювати соціальні зв'язки, включаючи колективний захист [44, с. 109-123].

У.Джеймса страх характеризує як інстинкт, і як емоцію. Тільки різниця в тому, що емоція не піддається зовнішньому аналізу, а інстинкт “може іти далі та вступати на практиці у взаємні відносини з об'єктом, який її викликає” . Він розглядав страх як одну із трьох найсильніших емоцій разом із радістю та гнівом. Дослідник вважав страх за непідробний, онтогенетично ранній інстинкт людини. Він вивчав об'єкти, які викликають страх у людини: висоту, павуків, зміїв, шум; і при цьому намагався визначити, чим саме викликаний той чи інший страх - інстинктом чи наслідком навчання. Під час аналізу причин страху, У. Джеймс прийшов до висновку, що деякі форми страху, як і форми поведінки під час переляку, є рудиментами інстинктів [30].

У вітчизняній психології у вивченні проблеми страху та причин його виникнення великий внесок був внесений І. Павловим, Л. Виготським, В. Гарбузовим, О. Захаровим, Б. Кочубей, Н. Левітовим, Є. Новіковою, Г. Прихожан, І. Сеченовим та ін.

Відомий фізіолог І. П. Павлов вважав страх «проявом природного рефлексу, пасивно-оборонної реакції з легким гальмуванням кори великих півкуль». Відомий вчений зазначав, що страх заснований на інстинкті самозбереження, має захисний характер і супроводжується певними змінами вищої нервової діяльності, відображається на частоті пульсу й подиху, показниках артеріального тиску, виділенні шлункового соку [99, с. 284].

Згідно підходу А.І.Захарова, у самому загальному виді емоція страху виникає у відповідь на дію загрозового стимулу. На думку зазначеного вище фахівця, існує дві загрози універсального і одночасно фатального за результатом характеру. Це смерть і крах життєвих цінностей, що протистоять таким поняттям, як життя, здоров'я, самоствердження, особисте й соціальне благополуччя. Але й крім крайніх виражень страх завжди має на увазі переживання якої-небудь реальної і уявної небезпеки [23].

О.І.Захаров зазначає, що страх - це інтенсивно виражена емоція. Страх має захисний характер і супроводиться певними фізіологічними змінами вищої нервової діяльності. Якщо об'єктивно розглянути емоцію страху, то, незважаючи на негативне забарвлення, можна констатувати той факт, що страх виконує різноманітні функції в житті людини. Протягом всього періоду розвитку людського роду страх супроводив людей, виявляючись в боязні темряви, природних явищ, вогню. Страх виступив як організатор боротьби людей зі стихією. Страх дозволяє уникнути небезпеки, оскільки грав і грає захисну роль. Тому О. І. Захаров вважає, що страх можна розглядати як природний супровід людського розвитку [37].

У сучасній педагогіці та психології існує безліч способів класифікації страхів за певними ознаками.

Класифікація страхів подана О.І.Захаровим:

1. За характером - природні, соціальні, ситуаційні, особові.
2. За мірою реальності - реальні та вигадані.
3. За ступенем інтенсивності - гострі та хронічні.

За О.І.Захаровим, ситуативний страх з'являється в незвичайній, дуже небезпечній або шоківій для дорослого чи дитини ситуації, наприклад, при нападі собаки. Часто він з'являється в результаті психічного зараження панікою в групі людей, тривожних передчуттів зі сторони членів родини, конфліктів та життєвих провалів. Особовий страх залежить від характеру людини, наприклад, від підвищеної емоціональності, здатен проявлятися в новій обстановці або при контактах з незнайомими людьми. Ситуаційний та

особовий страх часто змішуються та доповнюють один одного. Реальний та гострий страхи залежать від ситуацій, а вигаданий та хронічний – від особливостей особистості [36].

Як підкреслює фахівець О.І.Захаров незважаючи на те, що страх - це інтенсивно виражена емоція, слід розрізняти його звичайний, природний, або віковий, і патологічний рівні. Зазвичай страх короткочасний, зникає з віком, не зачіпає глибоко ціннісні орієнтації людини, істотно не впливає на його характер, поведінку і взаємини з оточуючими людьми. Деякі форми страху мають захисне значення, оскільки дозволяють уникнути зіткнення з об'єктом страху. На патологічний страх вказують його крайні, драматичні сторони вираження (жах, емоційний шок, потрясіння) чи нав'язливе, тобто повна відсутність контролю з боку свідомості, як несприятливий вплив на характер, міжособистісних відносин і пристосування людини до соціальної дійсності. [24, с.234]

У дослідженні О.С. Зобова підкреслюється, що стан страху є досить типовим для людини, особливо в екстремальних видах діяльності й за наявності несприятливих умов і незнайомої ситуації. Небезпеки, що спричиняють у людини страхи, вказаний автор поділяє на три групи: *реальні*, об'єктивно загрозливі здоров'ю і благополуччю, *уявні*, які об'єктивно не загрожують особистості, але вона сприймає їх як загрозу добробуту; *престижні*, які загрожують похитнути авторитет особистості у групі. [32, с.180].

О.А. Чернікова виокремлює такі форми вияву страху: острах, тривожність, боязкість, переляк, побоювання, розгубленість, жах, панічний стан.

Острах як ситуативну емоцію вказаний автор пов'язує з певною й очікуваною небезпекою, тобто з уявленнями людини про можливі небажані й неприємні наслідки її дій або розвитку ситуації.

Як зазначає фахівець, емоція побоювання - це суто людська форма переживання небезпеки, яка з'являється на підставі аналізу ситуації, що

виникла, зіставлення й узагальнення явищ і прогнозування ймовірності небезпеки або ступеня ризику. Це інтелектуальна емоція, "розумний страх", пов'язаний з передбаченням небезпеки.

Знайомі страхи істотно відрізняються від так званих афективних страхів, тобто страхів реального, пережитого й виявляються людиною в експресії. До афективних страхів належать боязкість, жах, панічний стан, переляк. Боязкість, за О.А. Черніковою, - це слабо виражена емоція страху перед новим, невідомим, невипробуваним, незвичним, яка іноді може мати ситуативний характер, але найчастіше - узагальнений. Її характеризують гальмівними впливами на поведінку і дії людини, що призводить до скутості рухів і звуження обсягу уваги (вона прикута до власного внутрішнього стану і меншою мірою спрямована на зовнішню ситуацію, від чого дії стають нецілеспрямованими й безпомічними).

Жах і панічний стан автор характеризує як найінтенсивніші форми вираження страху. Людина в паніці тікає від небезпеки не тому, що в результаті гальмування кори головного мозку розгальмовується підкірка, а тому що заражається емоцією страху від інших людей, часом не розуміючи навіть самої небезпеки. Тривожність, непевність, розгубленість, які авторка також виокремлює, не можна вважати формами страху, оскільки прямо не належать до нього.

За даними досліджень О.Чернікової розгубленість - це інтелектуальний стан, якому властива втрата логічного зв'язку між здійснюваними або планованими діями. Порушується сприйняття ситуації, аналіз й оцінка, внаслідок чого ускладнюється прийняття розумних рішень. Тому розгубленість характеризують недоцільні дії чи повна бездіяльність. Вона може супроводжувати паніку, але не є переживанням небезпеки, хоча може бути її наслідком [124].

Як зазначав І.М. Сеченов особливою, філо і онтогенетично першою формою страху є переляк або "несподіваний страх". Переляк, на думку автора - явище інстинктивне, воно виникає у відповідь на сильний звук, який

зненацька з'являється. Переляк виявляється в трьох формах: заціпеніння, панічної втечі й безладному м'язовому порушенні. Йому притаманна короткочасність перебігу: заціпеніння швидко минає і може змінитися руховим порушенням [124].

Досить багато думок, стосовно почуття страху, висловлено вітчизняними психологами Н. Пов'якель, О. Склярєнко, О.Косолапов.

З точки зору Н. Пов'якель, О. Склярєнко, страх – це негативний емоційний стан людини, який виникає під час отримання інформації про загрозу її біологічному чи соціальному стану, про реальну чи уявну небезпеку. Автори зазначають, що на відміну від емоцій страждання, болю, які викликаються реальними діями, небезпечними для існування людини, страх може виникати навіть при прогнозі, передбаченні ймовірних загроз.

Інтенсивність почуття страху варіюється в широкому діапазоні відтінків (побоювання, переляк, жах) залежно від темпу надходження інформації про ту чи іншу загрозу та індивідуальної чутливості людини. Страх, на думку зазначених вчених, знижує життєдіяльність організму, паралізуючи енергію. Заслуговує на увагу тлумачення Н. Пов'якель і О.Склярєнко про страх як один із засобів виховання, фактор регуляції поведінки [85, с. 3-126].

Як зазначає О. Косолапов вважає, що усвідомлювані страхи істотно відрізняються від так званих афективних страхів, тобто страхів реальних, пережитих і проявляються людиною в експресії. До афектних страхів О. Косолапов відносить боязкість, жах, панічний стан, переляк. Боязкість, на його погляд, – це слабко виражена емоція страху перед новим, невідомим, невипробуваним, незвичним, яка іноді може носити ситуативний характер, але найчастіше – узагальнений. Характеризується гальмівними впливами на поведінку і дії людини, що призводить до скутості рухів і звуження обсягу уваги. Автор зазначає: увага особи прикута до власного внутрішнього стану і меншою мірою спрямована на зовнішню ситуацію, тому її дії стають нецілеспрямованими і безпорадними [59].

Як підкреслює О.Косолапов, страх може охопити людину миттєво, а може накопичуватися поступово і перебувати у вигляді стану. У своєму розвитку страх може пройти багато етапів: від легкого занепокоєння і тривоги до фобії. Відповідно, люди по-різному реагують не тільки на страх, але й на його можливі джерела, першопричини, по-різному поводять себе й після пережитого страху [59].

Такі педагогіки як: Т. Смолева, А. Пінкевич, Т. Рєпіна також займалися вивченням проблеми страху, вивчаючи феномен невпевненості, зазначають, що провідним негативним емоційним переживанням, яке впливає на невпевненість людини, є страх. Т.Смолева визначає страх як негативне переживання, пов'язане з очікуванням неуспіху в діяльності чи при встановленні контактів з іншими людьми [111].

Науковець Л. Олійник зазначає, що зміст страхів багато в чому визначається віком. У два-три роки діти бояться самоти й темряви. До шести років у них розвивається бурхлива фантазія, образне мислення в поєднанні з характерними для віку наївністю та сугестивністю. Книжки, фільми, почуті розмови й реальні події дають багату поживу для дитячої фантазії, відповідно й страхів, пов'язаних з враженнями, отриманими ззовні. З часом страхи збільшуються, конкретизуються, починають супроводжуватися агресією. Діти бояться злих казкових персонажів, вигаданих істот, які «ховаються за рогом» або «живуть під ліжком», страшних снів, батьківського покарання, сварки, грози, буревію, пожежі [80, с. 22-23].

Вище зазначений автор визначає декілька градацій почуття страху. Якщо дитина лише трохи боїться чогось, то вона відчуває побоювання або легку боязнь, слабо виражену тривогу або занепокоєння. При посиленні психологічного дискомфорту тривога і неспокій переростають у страх, який може бути слабким, помірним і дуже сильним – переживанням почуття жаху чи кошмару, або боязнь, як ситуативну емоцію, вона пов'язує з певною й очікуваною небезпекою, тобто з уявленнями індивіда про можливі небажані і неприємні наслідки його дій або розвитку ситуації [80, с. 24-25].

В психології та педагогіці існують різноманітні класифікації страхів. Так, в психологічному словнику під загальною редакцією Ю.Л. Неймера виділяється три основних види страхів: *реальні, невротичні і вільні*.

- Реальні страхи - раціональне вираження інстинкту самозбереження як нормальна реакція на сприймання зовнішньої небезпеки.
- Невротичні страхи - різноманітні форми страху невротиків, що виникають через відволікання лібідо від нормального застосування або через відмову психічних інстанцій.
- Вільні страхи - загальна невизначена боязливність, яка готова на деякий час прив'язатися до будь-якої можливості та виражається у стані «боязливого очікування», такий страх є безпредметним і непов'язаним з об'єктом, що його породив [67, с.352].

Відомий психіатр Б.Д. Карвасарський розробив найбільш повну класифікацію страхів:

- до **першого** з них він відносив страх простору в переміщення в ньому (агорафобія, що проявляється в різних формах; гіпсофобія; страх глибини; страх подорожей у транспорті);
- до **другої** групи відносяться так звані соціофобії, пов'язані з суспільним життям; вони включають эрейтофобію (страх почервоніти у присутності людей), страх публічних виступів, страх через неможливість зробити яку-небудь дію в присутності сторонніх; петтофобія);
- до **третьої** групи, за класифікацією Б.Д. Карвасарського, відносяться нозофобії - страхи захворіти яким-небудь захворюванням. Цей вид нав'язливого страху в тій чи іншій мірі завжди присутній в суспільстві, але особливо загострюється і приймає масовий характер під час епідемій;
- до **четвертої** групи нав'язливих страхів - страхи завдати шкоди собі або близьким;
- до **п'ятої** – танатофобія (страх смерті);

- до **шостої** – сексуальні страхи (страх перед неможливістю здійснити статевий акт; страх вагітності; страх болю при статевому контакті);
- до **сьомої** – obsесивно-компульсивні страхи (мізіофобія; страх здійснити самогубство; айхмофобія; оксимофобія);
- до **восьмої** групи - «контрастні» фобії (наприклад, страх голосно вимовити нецензурні слова в суспільстві; страх зробити щось непристойне);
- до **дев'ятої** групи страхів – нав'язливий страх тварин і комах (змій, павуків, тарганів, мишей, собак);
- до **десятої** групи відносять пантофобію – генералізований нав'язливий страх;
- І остання **одинадцята** група страхів це фобофобії, або, іншими словами, страхи боятися чого-небудь, страхи про страхи [61, с.89].

Л. Райчук виділяє чотири основні форми страху, що визначають життя особистості, які при надмірному їх розвитку продукують чотири типи її розвитку – *шизоїдний, істеричний, депресивний і нав'язливий*. Ці чотири види страху спричинено базальними тенденціями, що визначають соціальне і психічне життя людини.

Перша тенденція пов'язана з бажанням індивідуума відокремити себе від решти людської маси й реалізувати себе як окрему особистість, що неминуче викликає страх ізоляції й самотності.

Друга тенденція має на увазі самозречення і самовіддачу, злиття з навколишніми людьми.

Третя тенденція розвитку особистості полягає в прагненні до незмінності й порядку. Ця тенденція супроводжується страхами, що обумовлені «знанням про ірраціональність планування нашого існування, страхом перед ризиком усього нового, перед невизначеністю наших планів, перед вічною мінливістю нашого життя, яке ніколи не зупиняється й постійно змінює нас самих».

Четверта тенденція є рушійною силою для людей, які прагнуть зміни

сталого порядку, до мінливості, розвитку, до відмови від пізнаного. З цією мотивацією, яка дає можливість розвиватися й проникати в таємницю непізнанного, тісно пов'язаний страх перед необхідністю подолання порядку, правил і законів, інертності звичок, які утримують, сковують і обмежують можливості.

Вище вказаний автор визначила *чотири чинника*, які можуть викликати страх. До них вона віднесла:

1 - зовнішні фізичні причини, наприклад: напад дикого звіра або хоча б собаки, падіння в прірву або загроза потонути в річці, ймовірність бути отруєним недоброякісної їжею і т.п.;

2 - внутрішні фізіологічні причини, наприклад: раптова поява відчуття розлади серцевої діяльності, сильних болів в області шлунка, несподівані кровотечі і т.п.;

3 - моральні причини: загроза бути викритим в аморальному вчиноку, докори сумління, боязнь громадського публічного засудження;

4 - матеріальні причини: загроза втрати або втрата матеріального стану або великої суми грошей, загроза позбавлення високооплачуваного місця, загроза благополуччя близьких людей і т.п. [100].

Професор Ю.В. Щербатих запропонував свою класифікацію страхів. Він розділяє всі страхи на три групи: *біологічні, соціальні, екзистенціальні*.

- до *першої* групи відносяться страхи, безпосередньо пов'язані із загрозою життю людині;
- *друга* представляє побоювання за зміну свого соціального статусу;
- *третья* група страхів пов'язана з самою суттю людини, характерною для всіх людей.

Виходячи з цього принципу, страх пожежі відноситься до *першої* категорії, страх публічних виступів - до *другої*, а страх смерті - до *третьої*. Тим часом є і проміжні форми страху, що стоять на межі двох розділів. До них, наприклад, відноситься страх хвороб. З одного боку - хвороба має біологічний характер (біль, пошкодження, страждання), але з іншої -

соціальну природу (виключення з нормальної діяльності, відрив від колективу, зниження доходів, звільнення з роботи, бідність і т. д.). Тому даний страх знаходиться на межі першої і другої групи страхів, страх глибини (при купанні) - на межі першої і третьої групи, страх втрати близьких - на межі другої і третьої групи і так далі. Насправді, в кожному страху в тій чи іншій мірі присутні всі три складові, але одна з них є домінуючою [127, с.158].

Овчарова Р.В. виділяє *два* види страхів:

1.*Вікові* страхи (відмічаються у емоційно чутливих дітей як відображення особливостей їх психічного та особистісного розвитку). Вони виникають під впливом наступних факторів: наявність страхів у батьків, їх тривожність у відносинах з дитиною, надмірне оберігання від небезпеки та ізоляція від спілкування з однолітками, велика кількість заборон з боку батьків тієї ж статі чи повне надання свободи дитині, конфліктні відносини між батьками, психічні травми, психологічне зараження страхами в процесі спілкування з однолітками чи дорослими.

2.*Невротичні* страхи характеризуються великою емоційною інтенсивністю та напруженістю, несприятливим впливом на формування характеру особистості, взаємопов'язаністю з іншими невротичними розладами та переживаннями, униканням об'єкту страху. Невротичні страхи можуть бути результатом довготривалих та нерозв'язаних переживань. Діти, які не набули до школи необхідного досвіду спілкування з дорослими та однолітками, не впевнені у собі, бояться не здійснити сподівання дорослих, відчують страх перед вчителем [79, с.312].

Згідно підходу Ю. Щербатих, Є. Івлева, страх як базова емоція людини, що сигналізує про стан небезпеки, залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх, вроджених або придбаних причин. До когнітивно-сконструйованих причин виникнення страху віднесено: почуття самотності, знедоленості, пригніченості, загрози самоповазі, почуття неминучого провалу, відчуття власної неадекватності [127].

Ю. Щербатих, Є. Івлева вказують на те, що постійне почуття страху породжує прояви нервовості. Авторами визначено такі наслідки страху:

- виникнення емоційних станів невпевненості;
- прояви сильного нервового напруження, яке спонукає особистість до втечі, пошуку захисту, спасіння [127].

Отже, виходячи з узагальнених теоретичних положень провідних фахівців можемо зробити висновки:

- проблема страху завжди привертала увагу дослідників і є досить актуальною в наш час, коли напружені відносини між країнами, відсутність стабільності в державі, існує матеріальна невпевненість в майбутньому багатьох сімей;

- поняттям «страх» науковці здебільшого трактують як афективний, негативний емоційний стан людини, пов'язаний із вираженим проявом астеничних почуттів в ситуаціях, які несуть загрозу біологічному та соціальному існуванню людини, орієнтований на джерело реальної або уявної небезпеки;

- є досить багато близьких, пов'язаних із страхом понять, наприклад боязнь, переляк, тривога, занепокоєння, побоювання, паніка, жах;

- найбільш поширеними класифікаціями страхів є Б. Карвасарського, О. Захарова, Ю. Щербатих, Л. Райчук, Р. Овчарової;

- головними причинами страхів виступають: зовнішні, фізичні, внутрішні, фізіологічні, моральні, матеріальні фактори впливу.

1.2. Взаємозв'язок розвитку особистості дошкільника з умінням долати страх.

Б. Ананьєв вважав, що особистість – це суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт історичного процесу. Формування і розвиток особистості визначено сукупністю умов соціального існування в дану історичну епоху. Особистість – об'єкт багатьох економічних, політичних, правових, моральних та інших впливів на людину суспільства в даний момент її історичного розвитку.

Лише охарактеризувавши основні сили, що впливають на формування особистості, включаючи соціальне спрямування освіти і суспільне виховання, тобто визначивши людину як об'єкта суспільного розвитку, можемо зрозуміти внутрішні умови його становлення як суб'єкта цього процесу. Стійкі комплекси особистісних властивостей регулюють обсяг і міру соціальних контактів людини, впливають на створення нею власного середовища розвитку [2].

О. Леонт'єв визначав особистість як цілісне утворення, яке є відносно пізнім продуктом суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини. Вона виступає результатом інтеграції процесів, що здійснюють життєві ставлення суб'єкта до об'єктивної дійсності, які характеризуються подібністю своєї побудови і передбачають свідоме їх регулювання, тобто наявність свідомості, а на певних етапах – і самосвідомості суб'єкта [65].

За О. Леонт'євим, реальною основою особистості визнається сукупність її ставлень до світу, що є суспільними за своєю природою і реалізуються разом. Особистість характеризують тільки ті психічні процеси й особливості, які сприяють здійсненню її діяльностей. У розвитку суб'єкта його відношення до явищ світу вступають між собою в ієрархічні стосунки. Ієрархія діяльностей утворює ядро особистості [63, с.121-132].

Відомий психолог С. Рубінштейн розглядав особистість у контексті єдності свідомості та діяльності. На його думку, особистість виступає взаємопов'язаною сукупністю внутрішніх умов, через які переломлюються усі зовнішні впливи. До цих внутрішніх умов належать і психічні явища - психічні властивості та стани особистості [103].

Вище згаданий дослідник вважає, що особистість є тим більш значущою, чим більше в індивідуальному заломленні в ній представлене загальне, суспільне. Як власне особистісні, серед усього розмаїття властивостей, він виділяє ті, що спричиняють суспільно значущу поведінку

або діяльність людини. Тому основне місце серед них посідає система мотивів і завдань, які людина ставить перед собою, а також властивості характеру, що зумовлюють її вчинки, здібності. Саме вони роблять її здатною до виконання історично сформованих видів суспільно корисної діяльності [103].

Згідно підходу С. Рубінштейна, особистість визначається своїм ставленням до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей, яке реалізується в діяльності. Завдяки їй люди пізнають і змінюють світ, природу, суспільство. Не можна відокремити особистість від тієї реальної ролі, яку вона відіграє в житті. Однак значущість особистості зумовлена не лише самими її властивостями, а й значущістю тих суспільно-історичних сил, які вона представляє [104].

Згідно висловлювання О. Леонт'єва, дошкільний вік – період первинного фактичного становлення особистості [66]. Саме у цей період часу в дитини інтенсивно формується самосвідомість, емоційна та волюва сфери, моральні уявлення, адекватна самооцінка, система ціннісних ставлень (до оточуючого світу та самої себе). Досліджуючи уміння долати страх в контексті розвитку особистості дошкільника, ми, перш за все, концентруємо увагу на основних характеристиках особистісного зростання та новоутвореннях свідомості та особистості дошкільника.

Як зазначає Т. Титаренко, особистісне зростання дитини дошкільного віку є активним процесом, в якому окультурюються потреби, вдосконалюються прагнення, формується здатність брати на себе відповідальність за досягнення конкретних цілей та розв'язання складних задач, розвивається уміння здійснювати самостійні вибори та приймати власні рішення, закладається певна система життєво важливих цінностей [114, с. 196-215].

Фахівці по різному характеризують процес становлення та розвитку особистості дошкільника. Так, П. Горностай, М. Клейн [62] вважають

особистістю соціальну істоту, здатну до самовизначення та ціннісного ставлення до себе та довкілля.

Досліджуючи особливості розвитку дітей, М. Осоріна виокремлює три головні чинники, що визначають формування моделі світу дитини. Перший чинник - це вплив «дорослої» культури, носіями якої є перш за все батьки та вихователі, другий - це особистий досвід самої дитини, третій - вплив дитячої субкультури, традиції якої передаються з покоління в покоління дітей та дуже значущі у віці між 5-12 роками для розуміння того, як освоїти світ. Саме тому, що в цьому віці тема захищеності і страшні фантазії актуальні для дітей, вони знаходять своє відображення у дитячому фольклорі, у традиційних страшних історіях. Дитина понад усе боїться хаосу вражень, що звалюються на неї, події зовнішнього та внутрішнього життя, які їй потрібно організувати [81].

На думку, Ф. Рімана страхи, пов'язані з віковими змінами виглядають нормальними, і власне є природними. Здорова дитина їх проживає і переростає [97]. Перші самостійні кроки супроводжуються страхом самотності перед необхідністю подолання вільного простору, коли материнські руки вперше залишають дитину. Страх опановує дитиною на початку періоду життя, коли вона стверджується у новому суспільстві, змінює звичні сімейні відносини на нові – соціальні. Страх завжди супроводжує кожен крок з перетину кордонів відомого, що вимагає рішучості перейти від звичного до нового і ще невідомого. Отже, кожен віковий період має свої страхи і свою специфіку взаємодії з ними. У старшому дошкільному віці відбувається усвідомлення незворотності вікових змін у просторі та часі, тому у дітей активується страх смерті. Дитина починає розуміти, що дорослішання на якомусь етапі знаменує смерть, неминучість якої викликає занепокоєння як емоційне неприйняття раціональної необхідності померти. Так чи інакше, дитина вперше відчуває, що смерть – це неминучий факт її біографії [97].

Докладне вивчення феномену страху в дошкільному віці проводилося в рамках психоаналізу. Так, З. Фрейд називає проблему страху «умовним пунктом, в якому сходяться найрізноманітніші та найважливіші питання», і «таємницею, вирішення якої повинно пролити яскраве світло на все наше духовне життя». Він робить висновок про те, що дитина розвивається, її незалежність від матері зростає, і тут виникають умови для посилення почуття кастрації (все ж тяжко буває розлучитися з улюбленою іграшкою). Страх кастрації трансформується у страх перед совістю, що переходить у соціальний страх. Останній етап «еволюції» страху — страх смерті. З. Фрейд підкреслює, що низка страхів, які є природними в дитячому віці, виглядають дещо неприродними у підлітковому або зрілому віці. Страхи маленьких дітей перед самотністю, темрявою та сторонніми людьми він вважає нормальними і минушими [121].

А. І. Захаров зазначає, що страх може розвиватися у людини в будь-якому віці: у дітей від 1 року до 3 років нерідкі нічні страхи, на 2-ом року життя, найчастіше виявляється страх несподіваних звуків, страх самотності, страх болю (і пов'язаний з цим страх медичних працівників). У 3-5 років для дітей характерні страхи самотності, темряви і замкнутого простору. Від 5 -7 років ведучим стає страх смерті. Від 7 до 11 років діти більше усього бояться «бути не тим, про кого добре говорять, кого поважають, цінують і розуміють». Кожній дитині властиві певні страхи [36].

Говорячи про дитячі страхи та їх прояви, А. Захаров відмічає, що при цьому вважати нормою, а що патологією. У вітчизняній та зарубіжній психології виділено 29 страхів, які можуть відчувати діти від народження і до досягнення повнолітнього віку. Складним «кризовим» періодом є шестирічний вік. Причому для дошкільнят в цьому віці характерні страхи самотності, смерті, нападу [38, с.38].

Згідно підходу А. Пінкевича, педагогічна проблема полягає не в усуненні страху, а в тому, щоб дошкільник був здатний до належних реакцій в ситуаціях, які викликали дане почуття. На його думку, страхи по-різному

впливають на поведінку дитини: одних – паралізують, а для інших слугують збудником активних дій. Автор зазначає, що почуття страху необхідне всім в тій чи іншій формі або мірі. Не варто усувати нижчі й більш грубі форми страху, слід прагнути до зміни нижчих і первинних мотивів і збудників на більш високі [86, с. 170].

Л. Петровська, Т. Мішина, А. Співаковська підкреслювали, що однією з найпоширеніших причин появи дитячих страхів є неправильне виховання дитини в сім'ї та складні сімейні відносини [110, с.22]. Так, представники різних теоретичних напрямів в психології і педагогіці, підкреслюють роль негативного впливу порушених внутрішньо-сімейних відносин у психічному розвитку дитини. Серед причин формування і розвитку різних патологічних рис вдачі і невротичних симптомів, що лежать в площині сімейних відносин, виділяють наступні: внутрішньо-сімейні конфлікти; директивні виховні позиції батьків; порушення контакту дитини з батьками внаслідок розпаду сім'ї або тривалої відсутності одного з батьків; рання ізоляція дитини від сімейного оточення; особистісні характеристики батьків тощо[23].

Аналізуючи роботи провідних фахівців, що досліджували явище «уміння долати страх» та аспекти особистості дошкільника, як його емоційний та вольовий розвиток. За визначенням фахівців, зокрема М. Груздєва, П. Шимбирєва, Р. Лемберга, уміння є здатністю дитини виконувати певні дії з використанням певної групи засобів і способів, як у звичних, так і у змінених умовах, базуючись на системі наявних знань та існуючому практичному досвіді.

На думку С. Пальчевського поняття «уміння» є здатністю до виконання складних комплексних дій на основі засвоєного досвіду. Такі дії у своїй основі є творчими і не можуть бути автоматизованими. Вони включають у себе: знання основ дії (поняття, закони, теорії); способи їх виконання; зміст і послідовність (правила, прийоми); призначення необхідного обладнання (інструменти, прилади); навички поводження з ними; практичний досвід виконання аналогічних дій; елементи творчих підходів, чуттєвого досвіду. Як

зазначає автор, формуються вміння шляхом виконання дитиною 5-7 років різноманітних вправ, які уможливають виконання дій не тільки у звичних, але й у змінених умовах [93].

Поняття «долати» провідний психолог О. Кононко визначає як спроможність впоратися з труднощами, подужати їх боязнь, цілеспрямовано прагнути досягти кінцевої мети, пересилити свій страх, взяти себе в руки, виявити здорову міру ризику [49].

Розбираючи визначення понять «уміння» та «долати», сформулюємо поняття «уміння долати» як здатність дошкільника актуалізувати свій індивідуальний досвід, оптимістично оцінити свої можливості, докласти вольових зусиль для мобілізації на долання труднощів і досягнення кінцевої мети.

На думку З. Симашок є два різновиди стратегії долання труднощів, що виникають під час діяльності: ініціативну та ситуативну. Ініціативна характеризується проявом активності, цілеспрямованістю дій, відповідальністю за прийняті рішення та вчинки. Вибір ініціативної стратегії свідчить про зрілість особистості. Б. Ананьєв, розглядаючи особливості зрілої особистості, вказував на єдність внутрішніх ситуацій, тактик і стратегій поведінки із загальними ідеями й світоглядом [3]. Ситуативна стратегія характеризується низьким рівнем інтегрованості особистості, слабкістю й нестійкістю внутрішніх пізнавальних, емоційних та вольових настанов [7].

Згідно підходу М. Кричфалуш та Л. Гнітецького на уміння долати труднощі, перешкоди впливає сила волі. Розвиток сили волі – це насамперед процес виховання в дитини певного ставлення до суб'єктивних та об'єктивних труднощів, що виникають на шляху досягнення мети діяльності, здатність вибірково, точно, гнучко та вчасно їх долати. Доведено, що воля, як і більшість вищих психічних процесів, формується в онтогенезі та характеризується певними якостями. Сила волі як узагальнена характеристика визначається фахівцями як здатність долати значні труднощі,

що виникають на шляху досягнення поставленої мети. Чим серйозніші перешкоди, які дитина подолала, тим сильнішою є її воля [55, с. 120-123].

Як засвідчує О. Кононко, емоції і почуття, які складають емоційний світ дитини, відіграють важливу роль в її внутрішньому і зовнішньому житті. Вони збагачують відображення дитиною об'єктивної дійсності і в зв'язку з її потребами й інтересами стають спонуканнями до діяльності, регуляторами дитячої активності. Світ душевних переживань дошкільника різноманітний і включає емоції, почуття і стани. Всі вони задовольняють потребу в емоційному збагаченні дитини. Емоція «зацікавлено», «невідсторонено» оцінює дійсність і «сповіщає» свою оцінку дитині мовою переживань [48].

І. Мельничук зазначає, що емоційний розвиток дошкільника пов'язаний, насамперед, з появою в нього нових інтересів, мотивів і потреб. Інтенсивно починають розвиватися соціальні емоції і моральні почуття. Зміни, що відбуваються в емоційній сфері, пов'язані з розвитком не тільки мотиваційної, а й пізнавальної сфери особистості, самосвідомості [75, с. 42-44].

Уміння долати страх передбачає сформованість у дошкільника самосвідомості. Як зазначає О. Кононко, самосвідомість виникає тоді, коли дитина починає усвідомлювати себе як суб'єкта своїх дій. Автор показує, що є кілька послідовних моментів становлення самосвідомості: оволодіння власним тілом, виникнення довільних рухів, самостійне пересування і самообслуговування [51, с. 122].

На думку зазначеного вище автора необхідно приділяти належну увагу формуванню в дитини самосвідомості, плекання її самості, тобто власного активного начала дитини, її суб'єктних сил, здатності регулювати свою поведінку і діяльність, бути самостійною, вдивлятися у себе внутрішнім поглядом [47, с. 161].

Д.Е. Ельконін вважає, що усвідомлення своїх умінь і якостей, уявлення себе в часі, відкриття для себе своїх переживань - все це складає початкову

форму усвідомлення дитиною себе, виникнення до кінця дошкільного віку "особистісної свідомості".

Самосвідомість у своєму розвиненому вигляді виявляється лише у дітей старшого віку та дорослих людей. Але початок її формування припадає на ранні дитячі роки. Наприклад, Сеченов відносить його на той час, коли дитина навчається розрізняти відчуття, що йдуть від власного тіла, від відчуттів, що виникають внаслідок дії на її органи чуття предметів і явищ зовнішнього світу, виділяти себе з оточення. Здатність виділити себе з оточення у дитини виробляється під впливом її взаємовідносин з зовнішнім світом і іншими людьми, внаслідок утворення великої кількості асоціацій між відчуттями, що викликаються предметами зовнішнього світу, з одного боку, і відчуттями від власного організму – з другого. Необхідною умовою створення цих асоціацій є власна діяльність дитини [102].

Одним із важливих показників розвитку самосвідомості, на думку Г. Урунтаєвої є усвідомлення себе у часі. Старший дошкільник розуміє, що раніше він був маленьким, не таким, як тепер, усвідомлює майбутнє, прагне вирости, піти до школи, опанувати певну професію. Впродовж дошкільного дитинства здійснюються процеси статевої соціалізації та диференціації. Усвідомлення своєї статі, засвоєння та прийняття стереотипів статевої поведінки є одним із важливих елементів образу «Я» дитини [115].

Згідно підходу Н. Атаманчук, дитина 5-7 років починає регулювати свою поведінку відповідно до оцінного ставлення до неї значущих людей. З'являється вміння планувати і виконувати дії подумки про себе. Виконання такої дії передбачає формування уміння розглядати і оцінювати свої думки з точки зору інших людей. Це уміння лежить в основі рефлексії, завдяки якій дитина аналізує свої судження з огляду їх відповідності задуму і умовам діяльності. Зазначений фахівець підкреслює: здатність до довільної поведінки, заснованої на усвідомленні своїх можливостей, стає ознакою удосконалення регулятивної функції самосвідомості дитини [5, с.7].

В. Кузьменко вважає що, протягом дошкільного дитинства відбувається поступове формування вибірковості, цілепокладання та винахідливості, яке є свідченням свідомого, відповідального і творчого ставлення до самого себе, інших людей, діяльності. Вибірковість супроводжує зростання самостійності, є ознакою готовності дитини взяти на себе відповідальність за свої дії та вчинки. Спроможність дитини самостійно визначити мету діяльності, спланувати свої дії, зробити власний вибір ролі, партнера по спілкуванню, додати своє, авторське при створенні продукту є свідченням її впевненості в собі, наявності певного оцінного досвіду, оволодіння нею необхідними засобами досягнення поставлених цілей [54, с.197-198].

На думку І. Сопрун, дитина живе емоціями, керується ними при виборі способів поведінки у різних ситуаціях, в тому числі й ситуаціях, що викликають страх. Емоції супроводжують дитячі відчуття, практичні дії, регулюють розумову діяльність, роблять навколишній світ різноманітним, прекрасним і значущим [107, с. 60-62].

Важливе значення волі в період формування особистості дитини, як підкреслює Л. Божович включає розвиток здібностей до оволодіння своєю поведінкою та своїми психічними процесами, внутрішньою саморегуляцією діяльності, подоланню перешкод у досягненні мети, тобто механізми вольової поведінки [14, с. 104-142].

Як зазначає В. Котирло, вивчаючи вольову регуляцію поведінки, вольові прояви, вольові якості дітей дошкільного віку, що головне, що характеризує вольову поведінку дітей уже на ранніх етапах, це «нерозривна єдність операційної і мотиваційної сторін: у способах, завдяки яким дитина досягає мети, проявляються не лише конкретні вміння, але й певні спонуки. Від того, як складається взаємозв'язок мотивів і вмінь здійснювати цілеспрямовану діяльність по суті залежать особливості волі на етапі дошкільного дитинства» [52, с.145].

На думку Г. Бреслава [13] та А. Леонтьєва [63] найважливішим придбанням дошкільного віку є перетворення поведінки дитини з мимовільної у довільну. Головні характеристики мимовільної поведінки дошкільника – імпульсивність і ситуативність. Під довільною поведінкою розуміється свідомо контрольована цілеспрямована поведінка, яка здійснюється відповідно певної мети, усвідомлений самою дитиною намір.

На думку вище згаданих науковців існують деякі ознаки, які характеризують вольовий розвиток дітей дошкільного віку:

- довільність набуває генералізованого характеру, поширюючись на всі сфери психіки і на особистість дитини;
- внутрішнє мовлення дитини стає засобом оволодіння нею своєю поведінкою через самоінструкції та самонакази;
- під впливом навчання дорослого формується планування та самоконтроль як способи реалізації цілеспрямованості [13].

О. Смірнова зазначає, що процес становлення і розвитку вольової поведінки має єдину спрямованість, яка полягає у подоланні дитиною спонукальної сили ситуативних впливів, стереотипних реакцій, у становленні уміння самостійно визначати свої дії та керувати ними. На думку автора, формування вольової поведінки відбувається шляхом вдосконалення уміння дошкільників долати свої імпульсивні реакції та становлення в них власної незалежної та усвідомленої поведінки [105, с. 37].

З аналізу наукових досліджень, можемо зробити такі висновки:

- особистість – це об'єднання індивідуального і соціального, можливість до відповідального самовизначення й творчості, визначне ставлення до світу та себе;
- емоційно-вольова сфера дитини дошкільного віку дає можливість відчувати та розуміти суть своїх емоцій, думок, почуттів та контролювати свої дії, поведінку направлену на подолання свого страху;

- прогрес самосвідомості впливає на процес долання страху, адже дитина усвідомлює свої взаємовідносини з навколишнім світом, іншими людьми, свої дії і вчинки, думки, почуття та емоції;
- уміння дошкільника долати страх – відтворення у поведінці та діях дитини здатність аналізувати, реально оцінювати існуючі загрози, їх вплив на власне самопочуття та поведінку, докладати вольових зусиль для доцільної регуляції та підтримки оптимальної дієздатності, збереження емоційної рівноваги, компетентного виходу із ситуації;
- розбір літератури дає змогу зробити висновки про відсутність безпосередніх досліджень проблеми уміння дошкільника долати страх.

1.3. Ступінь перебігу змін уміння дошкільників долати страх у продовж дитинства.

Характеризуючи ступінь перебігу змін уміння дошкільників долати страх у продовж дитинства, передбачає трактування поняття «вік», аналізу вікових особливостей, розбір структури вікових криз, які визначають властивість розвитку дітей 5-7 річного віку.

На думку Л. Виготського, кожний вік характеризується своєю, специфічною для нього, неповторною системою взаємин між дитиною і дорослим. Вона визначає форми і той шлях, йдучи яким дошкільник набуває нових властивостей особистості. Вік, він вважав є таким цілісним утворенням, такою структурою, яка визначає роль та питому вагу кожної лінії розвитку і емоційно-вольового розвитку дитини взагалі, уміння долати страх зокрема [17; 18].

Як вважав О. М. Леонтьєв результатом зіткнення безпосередніх бажань дитини з прямою чи непрямою вимогою дорослих діяти за зразком є супідрядність мотивів. І те, що іменується довільністю поведінки, є підпорядкування своїх учинків зразку, а виникнення перших морально-етичних уявлень є процес засвоєння зразків поведінки, пов'язаних з їх оцінкою з боку дорослих. У ході формування довільності в дошкільника

виникає новий тип поведінки, який умовно може бути названий особистісним, тобто таким, котрий опосередкується зразками, змістом яких є суспільні функції дорослих [63].

Також він зауважив, що завдяки перебуванню дитини у певній соціальній ситуації виникає провідний тип її діяльності. В ньому розвиваються властиві віку новоутворення, які з часом починають вступати у суперечку зі старою системою взаємин дорослого з дитиною, продукують появу передумов для виникнення нової соціальної ситуації. Ця перебудова складає, за Л. Виготським, основний зміст критичних вікових періодів – кризи трьох та семи років [17; 62].

Згідно підходу Й. Раншбурга та П. Поппера первинна емоція страху на сильний подразник (переляк) спостерігається вже у новонародженого немовляти.

Вперше реакція страху з'являється у дитини в шість місяців – немовля відчуває лякається коли бачить незнайоме обличчя. Раніше цей страх не виникає з причин того, що дитина ще не відрізняє знайомі обличчя від незнайомих. У перші місяці другого півріччя свого життя, коли дитина починає повзати, вона все частіше починає піддаватися різним небезпекам [102].

Згідно А.І. Захарову, розуміння небезпеки, її усвідомлення формується в процесі життєвого досвіду та міжособистісних відносин, коли деякі індиферентні для дитини подразники поступово набувають загрозливого характеру. У таких випадках можна говорити про появу травмуючого досвіду, психологічного зараження страхом від оточуючих дитини осіб та мимовільному навчанні з їхнього боку відповідного типу емоційних реакцій.

Все це дає підставу говорити про умовно-рефлекторну мотивацію страху, оскільки в ньому закодована емоційно перероблена інформація про можливість небезпеки. Саму емоцію "страх" в дитячому віці, А.І. Захаров розглядав як основну рушійну силу невротичного розвитку особистості. Занепокоєння, яке відчувається жінкою під час вагітності, є першим

"досвідом" занепокоєння у дитини, яке, в свою чергу викликає відповідну рухову реакцію плода. При емоційному стресі у матері під час вагітності, новонароджені відрізняються підвищеною нервовою збудливістю і більш високим м'язовим тонусом. Він здригається при найменшому шумі, гучному голосі, сповиванні і яскравому світлі. Занепокоєння, яке відчувається дітьми в 7 і 8 місяців життя, можна позначити як вихідні стану тривоги і страху. Тривога в 7 місяців - це занепокоєння у відповідь на догляд матері, переривання контакту, відсутність підтримки. Почуття самотності, що виникає при цьому породжує очікування повернення матері (близької особи), що може в несприятливих умовах закріпитися в життєвому досвіді, будучи моделлю або прообразом стану тривоги. Остання, в свою чергу, мотивує розвиток соціальних за своїм походженням страхів відчуження, неприйняття, невизнання і нерозуміння. Страх сторонніх, незнайомих, чужих дорослих у 8 місяців - це прояв власне страху як стану афекту у відповідь на конкретну для дитини загрозу ззовні. Емоційно - загострене неприйняття відмінних від матері і лякаючих дитину дорослих трансформується в подальшому в загрозливі образи жорстоких, бездушних і підступних казкових героїв. Всі вони здатні відняти життя, нанести непоправної шкоди, каліцтво, що становить різкий контраст з матір'ю, що дає життя, любов, розуміння і підтримку. Типовими віковими страхами у дітей обох статей 1-3 років життя будуть: страх самотності, незнайомих дорослих, лікарів, уколів і несподіваних різких звуків, страхи покарання і тварин. Дошкільному віку, на його думку, відповідають інстинктивні страхи, виступаючі головним чином у вигляді тріади "темрява - самотність - замкнутий простір".

У 5-7 років відбувається усвідомлення дітьми смерті як припинення життя. За бурхливим афектним сплеском впливає "заспокоєння", коли дитина перестає задавати "лякаючі" батьків питання про смерть і фантазувати з приводу цього. Однак, як зауважує А.І. Захаров, "ми не можемо остаточно"поховати" страх смерті, він трансформується в страх смерті батьків". Проте соціальна реальність призводить до того, що в даному

віці на перший план виходить страх бути не тим, чи не відповідати пропонованим дитині вимогам. Цей страх, як правило, проявляється в особливо значущих для дитини ситуаціях (відповідь біля дошки, контрольна робота та ін.) [38].

На думку О. Запорожця, Я. Неверович, у двох-тримісячного немовляти виникає позитивне емоційне ставлення до матері або іншої близької людини. Ця емоція є зародком усіх вищих почуттів, що формуються в процесі життя. Вона отримала назву «комплекс пожвавлення» [42, с.15].

Вище перераховані науковці відзначають, що емоції типу «комплексу пожвавлення» виникають в перші місяці життя дитини на базі придбаного ним досвіду практичної взаємодії і спілкування з близькими дорослими, які задовольняють усі його потреби, у тому числі і потребу в нових враженнях. Якщо досвід комфортного і безпечного існування у немовляти відсутній або недостатній, то поява «комплексу пожвавлення» затримується або може навіть зовсім не виникнути, що негативно впливає на весь наступний розвиток дитячої особистості [42].

Як зауважує В. Мухіна етап раннього дитинства (від 2 до 3 років) складає важливі передумови для розвитку: дитина відокремлює себе від оточуючих, порівнює себе з іншими людьми; в неї формуються перші уявлення про себе, вона засвоює своє ім'я та ідентифікує себе з ним, пригадує себе в минулому; активно пізнає довкілля та саму себе, все активніше використовує мову; вона виявляє самостійність, все частіше прагне діяти незалежно від контролю дорослого; наслідує прийнятні й схвалювані форми соціальної поведінки; поступово оволодіває цілеспрямованими діями; у неї розвивається домагання визнання, вона прагне схвалення дорослого, переживає почуття гордості та сорому, усвідомлює свої можливості [72].

О. Запорожець, Я. Неверович вважають, що на ранньому етапі розвитку дитини формуються нові потреби та інтереси. Дитина починає цікавитись не тільки вузьким колом речей, які безпосередньо пов'язані із задоволенням її органічних потреб в їжі, теплі, фізичному догляді. Її інтереси розширюються

на більш широкий світ навколишніх предметів, явищ і подій, а разом з тим емоційні прояви дитини стають складнішими і набагато змістовнішими [42,с. 18].

Як засвідчили вказані вище фахівці при переході від раннього до дошкільного віку, в міру виникнення найпростіших видів діяльності, відбуваються зміни емоційних процесів, які здійснюють регуляцію продуктивної діяльності. В цей період відбувається зміна змісту афектів, які проявляються, в першу чергу, у виникненні особливих форм співпереживання, співчуття [42].

К. Ізард виявив, що в онтогенезі розвиток базальних емоцій, а також знань щодо них формується з випередженням у порівнянні з вторинними емоціями. Навіть діти двох-трьох років не лише розуміють стан страху і радості, але й можуть доволно відтворювати їх на обличчі [43, с.75-89].

Характеризуючи вольову сферу дитини, вчені-психологи відмічають надзвичайну слабкість волі у ранньому дитинстві. У цьому віці розвиток волі і вольової регуляції відбувається як становлення власних прагнень, бажань дитини й оволодіння нею довільними рухами і діями. Так, дослідження А. Давидової, свідчать про наявність початкових форм вольових проявів у ранньому дитинстві, які схожі за психологічним механізмом з вольовими проявами дорослих, але відрізняються від них за життєвим змістом. Ці прояви не мають свідомої спрямованості і не є зрілою формою вольової діяльності. Розвиток волі поступово ускладнюється: від несвідомих прагнень дитини до оволодіння своїми рухами, до вибіркових, цілеспрямованих бажань, в основі яких лежить одна домінуюча емоція задоволення, яка не має всебічного інтелектуального обґрунтування, хоча б короткої, але відстрочки, затримки здійснення свого бажання (просте очікування) і, нарешті, до одночасного переживання двох протилежних одна одній емоцій, із здатністю не лише відстрочки свого бажання, але й переборення свого ставлення до певного явища в період відстрочки [33].

Результати досліджень Н. Фігуріна, М. Денисової, М. Щелованова показали обумовленість розвитку довільності у ранньому віці предметами і виконанням дитиною словесних вимог дорослого. Розвиток довільності полягає у переході дитини від усвідомлення зв'язку між рухом і його результатом до свідомого виконання перших доручень дорослих, тобто рухи дитини, спрямовані на отримання бажаного результату (звук, переміщення у просторі іграшки), набувають все більш цілеспрямованого характеру. В подальшому розвитку довільності, у ранньому віці, сприяє спільна діяльність дитини і дорослого, при цьому важливу роль відіграє наслідування [122].

Схожі погляди знаходимо у дисертаційному дослідженні О. Смірної, яка зазначає: «...в якості першого етапу становлення довільної поведінки можна розглядати появу рухів у немовляти, спрямованих на предмет». Під впливом певних впливів дорослого у дитини відбувається “відкриття” предмету, формується спочатку невиразний, а потім все більш виразний його образ, який починає мотивувати й опосередковувати її поведінку. Таким чином, власна довільна дія дитини виникає в результаті адресованого їй дії дорослого, яка несе одночасно і мотивуючий і операційний моменти” [105, с.103]. На наступному етапі розвитку довільності у ранньому віці поведінка дитини опосередковується образом дії, фіксованою у слові. Здатність опосередковувати свої дії мовною інструкцією дорослого визначається усвідомленням значення слова, яке першочергово пов'язане з його афективною привабливістю. Саме завдяки афективному значенню слово відділяється від предмета і від дорослого і вбирає в себе певний образ - об'єкту чи дії. Стає можливою фіксація своєї дії у слові, а отже і усвідомлення своєї дії через слово. Таким чином слово стає не тільки засобом спілкування, але й засобом оволодіння своєю поведінкою, що знаменує появу нового етапу розвитку довільності Автор наголошує, що саме у ранньому віці здатність опосередковувати свої дії мовною інструкцією дорослого можна вважати новим кроком у розвитку довільної поведінки [105, с. 33].

За даними О. Лурія, в ситуації вибору дитиною предмета за вказівкою дорослого мовлення починає відігравати регулюючу роль з півтора року, а у виконанні відстроченої інструкції - з кінця третього року. “Довільний акт поділений між двома людьми: руховий акт починається мовленням матері, а закінчується рухами дитини. Лише на наступному етапі розвитку дитина сама оволодіває мовленням і починає давати мовленнєві накази сама собі, спочатку розгорнуті - в зовнішньому мовленні, а згодом - згорнуті, у внутрішньому мовленні” [68, с.118].

Однак, існують і інші погляди щодо наявності вольової поведінки дітей раннього віку. Так, С. Рубінштейн відмічає, що вже на третьому році життя діти виявляють самоволодіння, яке виявляється у відмові дитини від чогось приємного, а також у рішучості зробити щось неприємне, якщо це необхідно. Коли дитина починає розуміти, що не завжди можна робити те, що хочеться - значить вона здатна до самостримування. Хоча зробити вибір, наприклад, між двома іграшками, їй ще важко [103; 104].

Після трьох років у дитини розвивається самосвідомість, з'являється спрямованість у власний внутрішній світ, виявляється виразне прагнення до самостійності, зароджується емоційна оцінка: вона починає приділяти увагу тому, якою буде видаватися не лише для себе, але і для інших. Причому, як вважає І. Бех, поява відображення дитиною самої себе і є першим ступенем у розвитку її волі. У цьому віці дитина здатна діяти не тільки під впливом емоцій, але й всупереч їм, тобто вже стає здатною до керування собою [9].

Як зазначає О. Захаров, вік від трьох до п'яти років є періодом емоційного наповнення «Я» дитини. Почуття вже позначаються словами, дитина чітко виражає своє прагнення зрозуміти, довіритися, зблизитися з іншими людьми. Формується відчуття спільності: дошкільник оперує поняттям «ми», маючи на увазі спочатку себе і батьків, себе і однолітків. Освоюється ряд етичних категорій, в тому числі почуття провини і співпереживання. Зростає самостійність – дитина займає себе сама, не вимагає постійної присутності дорослих і прагне до спілкування з

однолітками. Розвиваються фантазії, а разом з ними і ймовірність появи уявних страхів [36].

Приділяючи увагу питанню розвитку волі у дітей дошкільного віку, Б. Ананьєв вважав, що ще у перед дошкільному віці дії дитини стають свідомо цілеспрямованими, хоча і не повністю вольовими. Щодо шляхів виховання волі дітей, то вчений особливо підкреслював важливість колективного способу їх життя у дошкільній установі. На його думку: “Тут вперше систематично формується воля дитини саме тому, що суспільна, колективна ситуація розвитку дозволяє впливати на дитину волею інших і стимулювати її власну волю організацією її впливу на інших у процесі колективної гри і спільного життя та діяльності дітей у дитячому садочку”.

Розвиток правил колективної поведінки і звичок такої поведінки формує у дитини усвідомлення необхідності діяти відповідно до цих правил, оцінювати власну поведінку з точки зору поведінки належної. У формуванні цілеспрямованості і планомірності вольових дій дошкільника визначальну роль відіграє саме усвідомлення правил поведінки, як таких, що регулюють задоволення своїх бажань, так і таких, що стимулюють процес подолання своїх небажань щось виконувати за вказівкою дорослого [3, с.99].

О.Л. Кононко вказує, що на особливу увагу заслуговують емоційні та розумові страхи, які викликаються душевними переживаннями дітей та їхніми міркуваннями щодо соціально-моральної сторони життя – боязні осуду, образ, критики, самотності, відторгнення, нерозуміння рідними й близькими тощо [51].

Як відзначає Є. Ільїн в дітей дошкільного віку серед реальних страхів перше місце займає боязнь води, друге місце – страх, викликаний загрозою нападу тварин, третє – боязнь висоти і автотранспорту [45, с. 174]. Протилежну думку має Л. Олійник, він вважав, що на першому місці за кількістю та інтенсивністю проявів у сучасних дітей стоять так звані «медичні» страхи (болю, ін’єкцій, крові, лікарів і хвороб) [80, с. 22-25].

А. Джерсилд і Ф. Холмс вважали, що у віці від одного року до шести років поступово зменшується страх звуків і незнайомих предметів, а страх перед уявними ситуаціями у віці п'яти-шести років помітно посилюється. Через півстоліття було показано, що страх темряви, боязнь самотності, чужих людей і незнайомих предметів стали з'являтися в більш ранньому віці [39]. За даними П. Зобова (1983), у дошкільному віці переважають уявні (видумані, фантастичні) страхи над реальними, у змісті яких фігурують фантастичні образи з прочитаних казок, фільмів жахів тощо; в наступні роки значимість уявних небезпек знижується, а реальних – зростає [41].

Як зазначає В. В. Зеньківський, емоція являє собою специфічний, винятковий знак і символ субкультури дитини, а дитинство є "золотим віком для емоційного в нас" [40, с. 226]. Саме почуття та емоції дітей виступають складовою базису особистісної культури дошкільника і, як зауважив О. В. Запорожець, емоція виступає функціональним органом індивіда, ядром особистості. В. С. Мухіна говорила про те, що у дошкільному віці діти знаходяться "в полоні" емоцій, почуття переважають над усіма сторонами життя [42].

С. Хміляр зауважував, що з віком інтенсивно розвиваються позитивні емоції. Саме вони мають переважати в житті дитини дошкільного віку, оскільки виступають першоосновою її нормального розвитку. Переважання позитивних емоційних станів визначає прихильне ставлення дитини до навколишнього світу, його сприйняття, що проявляється у доброзичливому стилі спілкування, загальній активності, довірі до дорослих і дітей, позитивному сприйнятті самої себе. Переживання позитивних емоцій від бурхливої радості до спокійного стану задоволення сприяє формуванню відчуття єдності з тими, хто поруч, внутрішньому комфорту. Дитина починає розуміти, що її сприймають такою, якою вона є, люблять і цінують її, що вона потрібна. Це, в свою чергу, виступає підґрунтям для гармонійного розвитку всіх інших сторін особистості дошкільника – пізнавальної, вольової, комунікативної [123, с. 153-154].

Вище згаданий автор означив основні напрями розвитку емоційної сфери, які зумовлюють гармонійне особистісне зростання дошкільника 4-5 років: 1) розвиток уміння розпізнавати основні емоції за зовнішніми ознаками; 2) розширення та збагачення репертуару соціальних форм вияву своїх почуттів, що свідчить про поступовий розвиток соціальних емоцій; 3) розвиток емоційних переживань від менш стійких і швидкоплинних, ситуативних до стійких і глибоких, пов'язаних із внутрішнім смислом; 4) розвиток емоційної чутливості, емпатії – співпереживання; 5) розвиток здатності до емоційного передбачення – випереджальної корекції дій; 6) набуття емоційними проявами усвідомленішого, розумового характеру, довільності та позаситуативності; 7) формування у процесі гри вищих почуттів – естетичних, інтелектуальних [123, с.154].

На думку О. Запорожець та Я. Неверович важливу роль у розвитку емоційної сфери дитини дошкільного віку є ігрова діяльність. Гра в дошкільному віці – це емоційно насичена діяльність, що вимагає від дитини певного настрою і натхнення. У грі, з одного боку, виявляються вже сформовані способи і звички емоційного реагування, з іншого, формуються нові якості поведінки, розвивається і збагачується її емоційний досвід [42, с. 23].

Д. Ельконін вказував на вирішальну роль ігрової діяльності в розвитку довільної поведінки. Він зазначав, що старший дошкільник може узгоджувати свої дії із загальноприйнятими нормами поведінки та правилами гри, яка вимагає заздалегідь відпрацьованої лінії своїх дій, вона стимулює вдосконалення здатності до вольової регуляції поведінки. Довільна поведінка народжується у рольовій грі соціальної групи, що дозволяє дитині піднятися на вищий щабель розвитку, ніж вона це може зробити у самостійній грі.

Колектив коригує порушення у наслідуванні передбачуваного зразка, в той час як самостійно здійснити такий контроль дитині буває ще дуже важко. Як зазначає Д. Ельконін: «Функція контролю ще дуже слабка, і часто ще потребує підтримки з боку ситуації, з боку учасників гри. В цьому

слабкість цієї нової функції, але значення гри у тому, що ця функція тут народжується. Саме тому гру можна вважати школою довільної поведінки» [34, с. 287].

Як зазначає О. Байєр успішному долаттю перешкод, труднощів сприяють довільність поведінки, супідрядність мотивів, сформованість елементів вольової дії й вольових якостей. Довільність поведінки виявляється в різних напрямках, зокрема, в умінні виконувати вказівки дорослого і діяти за правилами [16].

М. Басов розглядає розвиток волі як єдність становлення власних прагнень, бажань дитини, їхньої усвідомленості й стійкості. Психолог виділяє етапи розвитку вольової поведінки, вважаючи, що вони визначаються специфічним для кожного віку змістом мотивів діяльності дитини та формами опосередкування її поведінки в спільній життєдіяльності з дорослим [12].

Старший дошкільний вік характеризується активним розвитком самосвідомості. Згідно думки Л. Венгера, у віці 5-7 років у дітей з'являються здатність до співпереживання, планування своїх дій і передбачення дій інших людей, що призводить до подальшого ускладнення структури дитячих страхів. Виникають соціальні страхи, пов'язані з усвідомленням своєї ролі в суспільстві, зі своїм майбутнім [24, с. 3-15].

Т. Сущинська зазначає, що дитина 5 років уже знає, що вона вміє, має деякі уявлення про свої пізнавальні можливості, особистісні якості, зовнішність. В 6-7 років до цього додаються уявлення про фізичні можливості, розширюються знання про особистісні якості та розумові можливості. Діти намагаються усвідомити мотиви своїх вчинків, пояснити власну поведінку, починають усвідомлювати свої моральні якості, переживання, емоційний стан [113, с. 152].

О. Ригель зазначає, що дітям у 5-6 років найчастіше доводиться долати такі стани, як страх, тривожність, образу, нервозність, сором, стрес, нудьгу, втому, агресивність. Внаслідок чого, на думку автора, у віці 6-7 років

виробляються способи, спрямовані на саморегуляцію та самоконтроль. Розширення діапазону засвоєних дитиною соціальних еталонів регуляції власних станів, набуваються в спілкуванні з дорослими і однолітками в спільній діяльності [98].

У сфері ставлення до самого себе у дошкільника різко підвищується потреба у самоствердженні та визнанні, що зумовлено бажанням усвідомити свою особистісну значимість, цінність, унікальність. І чим старша дитина, тим важливіше для неї визнання не тільки дорослих, але й однолітків. Мотиви, пов'язані з бажанням дитини отримати визнання, проявляються у віці 4-7 років в змагальності, суперництві. Дошкільники бажають бути кращими, ніж інші діти, завжди досягати хороших результатів у діяльності [124, с. 105].

Зважаючи на зазначене вище, можна сказати, що кожен вік характеризується своєю соціальною ситуацією розвитку, провідною діяльністю, у якій переважно розвивається мотиваційно-потребова, емоційно-вольова сфери особистості, та віковими новоутвореннями, що формуються наприкінці періоду. Межами віку слугують кризи — переломні моменти у розвитку дитини.

Як зазначає Д. Ельконін, *криза першого року* має зв'язок з освоєнням мовлення. Спочатку життєдіяльність немовляти регулює біологічна система, яка детермінована біоритмами, поступово вона вступає у суперечність із вербальними ситуаціями, які створюються дорослими. Внаслідок чого, дитина залишається без надійних орієнтирів у навколишньому світі: біологічні детермінанти вже деформовані, а мовні ще не настільки сформувалися, щоб дитина з їх допомогою могла вільно керувати своєю поведінкою. Кризу першого року не вважають гострою. Встановлення нових стосунків з дитиною, надання їй певної самостійності у дозволенних межах, терпіння і витримка дорослих пом'якшують характер кризи [34].

Криза трьох років – це криза соціальних стосунків, а будь-яка криза стосунків є кризою виділення свого «Я». Зміна позиції дитини, ріст її

самостійності і активності, вимагають від близьких дорослих своєчасної перебудови стосунків. Якщо ж нові стосунки з дитиною не складаються, її ініціатива не заохочується, самостійність постійно обмежується, у дитини, виникають безпосередньо кризові явища, що проявляються у взаєминах з дорослими, а іноді і з однолітками [107].

На думку Л. Божович, *криза семи років* – це період народження соціального «Я» дитини, тобто криза саморегуляції. Головними її ознаками є: 1) втрата безпосередності поведінки; 2) манірність поведінки (намагаючись виправдати сподівання дорослих, дитина відверто демонструє навіть ті позитивні якості, які їй не властиві); 3) симптом «гіркої цукерки» (дитині погано, але вона намагається це приховати). Перехідний період 6-7 років, пов'язаний з появою нового системного новоутворення – внутрішньої позиції, яка виявляє новий рівень її самосвідомості. Ця внутрішня позиція входить у протиріччя із соціальною ситуацією розвитку дитини: в очах дорослих вона ще мала, несамостійна, а у власних – вже доросла [14].

Вікові кризи, новоутворення є важливими факторами у процесі формування різних сфер особистості, її часткових умінь, в тому числі, уміння долати страх. Згідно підходу О.Л. Кононко, уміння долати страх – це інтегральна характеристика особистісного розвитку дошкільника, яка передбачає сформованість ряду часткових умінь дитини, зокрема уміння організувати, контролювати і спрямовувати свої дії на розв'язання існуючої проблеми. Отже, уміння долати страх безпосередньо пов'язане з особливостями розвитку емоційно-вольової сфери дитини упродовж дошкільного дитинства як запоруки його ефективного формування [51].

Л. Райчук зазначає, що на кожному етапі розвитку діти відчують різні страхи, притаманні для окремого вікового періоду:

- від народження – до 6 місяців малят може налякати голосний і несподіваний шум, будь-який швидкий рух із боку іншої людини;
- від 7 місяців – до року малюків лякають уже певні голосні звуки (наприклад, шум пилососа), практично будь-які незнайомі люди, роздягання,

вдягання й зміна обстановки, висота. Для багатьох малят джерелом страху є отвір стоку у ванні та душі;

- діти від 1 – до 2 років можуть боятися відлучення від батьків, незнайомих людей, травм, засипання й сну (нічні кошмари);

- джерелом страхів дітей до 3 років є неприйняття з боку батьків, незнайомі однолітки, зміна обстановки, зміна порядку життя;

- діти з 3 – до 4 років починають боятися темряви, самотності й замкнутого простору. Саме в цьому віці батьки нарешті вирішують, що їхня дитина вже не така мала, щоб спати поруч із батьками, і, виключивши в кімнаті світло, міцніше зачиняють двері в дитячу кімнату. Це дуже важко для дитини, тому що саме в темряві дитина «проектуює» свої денні страхи, яких у неї чимало;

- у дітей 6-7 років апогею досягає страх смерті. Саме в цьому віці в дитини формується почуття часу й простору, з'являється концепція життя, вона розуміє, що життя не є нескінченним, що люди народжуються та помирають, і це стосується і її сім'ї;

- 7-8-річні діти бояться викликати несхвалення з боку батьків, не відповідати їхнім бажанням й очікуванням [100].

Отже, аналізуючи динаміку змін у перебігу дитячих страхів маємо можливість стверджувати, що з віком у дошкільників розвивається довільність поведінки, формується й удосконалюється емоційно-вольова сфера. В дошкільний період розвивається саморегуляція та самоконтроль. Дитина здатна стримувати свої емоції, поведінку, дії. Це є основою того, що дошкільник стає витривалішим, стійкішим в ситуаціях, що викликають страх.

Висновки до першого розділу

В даному розділі нами було розібрано проблему дитячих страхів в рамках особистісного зростання дитини старшого дошкільного віку, розвитку її самосвідомості та емоційно-вольової сфери. За допомогою використаних наукових джерел, було з'ясовано значення понять: «особистість», «страх», «уміння», «долання», «емоційний розвиток», а також типові властивості їх взаємозв'язку.

Наукові праці видатних педагогів і психологів минулого й сучасності надали можливість аргументувати, що період дошкільного дитинства відіграє провідну роль у формуванні особистості, зародженні в дитини чітких умінь та відношення до оточуючого середовища.

Аналізуючи літературні джерела було виділено головні види страху, виявлення його та причини виникнення. Також, було визначено, що уміння долати страх – це відтворена у поведінці дошкільника здібність аналізувати, вміти адекватно оцінювати існуючі загрози та здатність розуміння, яку небезпеку вони в собі ховають, докладати вольові зусилля для підтримки оптимальної дієздатності, збереження емоційної рівноваги, вміння приймати правильні рішення.

Питання розвитку уміння долати страх фундаментально пов'язане з розвитком емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку. Робота з науковими джерелами надала можливість закріпити хід розвитку уміння долати страх дітей в різний віковий період. Наприклад, у віці немовляти здійснюється зародження усіх вищих почуттів, які в подальшому розвиваються протягом всього життя.

Ранній вік характерний проявом розуміння дитини почуття страху й умінням його відтворювати на своєму обличчі. Дошкільник молодшого віку проявляє довільність, яка з часом стрімко формується.

У віці п'яти років дитина проявляє перепад емоційних станів, майже відсутні навички самоконтролю та саморегуляції, досить низький рівень розвитку волі. Емоції інших людей не в змозі адекватно сприймати. Дітям

цього віку важко долати власні страхи, тобто вони не спроможні осилити власні емоції, оскільки мають не досить розвинені вольові якості.

У дошкільників 6-7 річного віку внутрішнє мовлення стає засобом оволодіння своєю поведінкою через самоінструкції. За допомогою дорослого у дитини формуються навички самоконтролю та саморегуляції своїх емоційних проявів, відбувається формування емоційного передбачення. Зі зростанням дитини розвивається емоційно-вольова сфера, що стає підґрунтям для розвитку уміння долати страх.

Під час проведення роботи на задану тему також нами було зафіксовано відсутність досліджень виявлення проблеми уміння долати страх у дошкільників. Майже не знайдено наукових праць по виявленню рівнів уміння долати страх у дошкільників 5-7 річного віку.

РОЗДІЛ II.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ УМІННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДОЛАТИ СТРАХИ

2.1. Методика констатувального експерименту.

В ході аналізу ми прийшли до висновку, що уміння долати страх включає в себе комплекс часткових умінь, таких як: здатність об'єктивно оцінювати реальні загрози, аналізувати і оцінювати їх вплив на свій емоційний стан та поведінку, підтримувати дієздатність та емоційну рівновагу, приймати правильні рішення та компетентно розв'язувати існуючі проблеми.

Мета констатувального експерименту визначення рівнів сформованості у дітей п'яти-семи років уміння долати страх.

Завдання констатувального експерименту передбачає виконання таких умов:

- визначення критеріїв, показників та компонентів уміння дитини долати страх;
- розробці методики констатувального дослідження;
- визначення рівнів вихованості у дошкільників уміння долати страх;
- схарактеризувати чинники, що впливають на рівень його вихованості;
- з'ясувати вплив віку, статті та системи виховання у ЗДО та сім'ї на досліджуване уміння долати страх.

Для виконання поданих завдань, було розроблено методику, яка складалася з окремих дослідницьких процедур. Методика включала у себе три напрямки роботи: роботу з дітьми старшого дошкільного віку, батьками вихованців старших груп та з вихователями дошкільного навчального закладу. Реалізація цих напрямків була скерована на вирішення завдань, які визначено в експериментальній частині дослідження.

Програма експерименту впроваджувалася в три етапи: підготовчий,

апробація та використання методик, обробці та інтерпритації даних.

На *першому підготовчому етапі* було здійснено підбір та розробка 7 діагностичних методик для вивчення особливостей сформованості у старших дошкільників уміння долати страх та впливу ставлення дорослих на досліджуване явище.

На данному етапі характеризувався дошкільний заклад, на базі якого проводилася експериментальна робота. Експеримент здійснювався в одному дошкільному навчальному закладі, на 42-х дошкільниках.

Другий етап проведення констатувального експерименту визначав апробацію та використання розробленої методики дослідження. Експериментально-дослідницька робота проводилася на базі Комунального закладу Лубянський заклад дошкільної освіти комбінованого типу №9 «Волошка» с.Лубянка Бородянського р-н. Київської обл.

В експерименті взяли участь 100 осіб. З них 42 дитини віком від 5 до 7 років та їхні батьки (42 особи), 16 вихователів даного дошкільного закладу. Досліджуваних розподілено на дві групи: 21 дошкільників увійшло до складу експериментальної, а інші 21 – контрольної групи.

Проведений теоретичний аналіз проблеми виховання у старших дошкільників уміння долати страх дозволив виділити та уточнити критерії, показники та компоненти сформованості досліджуваного явища.

В організації експериментальної роботи ми виходили з розуміння того, що дошкільнику належить навчитися реально оцінювати загрози та власні можливості впоратись зі страхом, доцільно регулювати свою поведінку для досягнення мети подолання страху, свідомо ставитись до ситуацій, що викликають страх.

Для старшого дошкільного віку розроблено такі характерні критерії та показники вихованості досліджуваного явища. (Таб.2.1)

Таблиця 2.1

**Критерії та показники сформованості у дітей 5-7 років уміння
долати страх**

Критерії	Показники
1.Здатність свідомо та реалістично оцінювати загрози, їх вплив на продуктивність дій	<ul style="list-style-type: none"> • володіє загальними знаннями про страх та його вплив на людину; • за допомогою слів пояснює свій стан; • знаходить нестандартні рішення у ситуації зіткнення із страхом; • бачить різні виходи з ситуації, яка спричинила страх; • застосовує набуті знання у ситуаціях зіткнення зі страхом; • аналізує свій емоційний стан в ситуації, яка спричинила страх
2.Спроможність підтримувати дієздатність, емоційну рівновагу, компетентно розв'язувати проблему	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлює вплив своїх думок та емоції на поведінку; • контролює власні емоції, стримує негативні переживання та реакції; • позитивно впливає на необґрунтовані страхи; • користується у доланні страху набутим досвідом
3.Уміння доцільно регулювати поведінку, приймати адекватні рішення	<ul style="list-style-type: none"> • аналізує та регулює власну поведінку в ситуації зіткнення зі страхом; • знаходить вихід в ситуації, яка спричинила страх; прагне діяти адекватно, досягати поставленої мети; • здатність керуватися у поведінці власними потребами та груповими інтересами

Методи, використанні під час констатувального експерименту:

- спостереження за дітьми у ситуаціях долання барерів;
- методика на виявлення дитячих страхів О.Захарова і М. Панфілова «Страхи в будиночках»;
- групова та індивідуальні бесіди з дітьми про уміння долати страх;

- проєктивна методика «Мій найбільший страх»;
- анкетування вихователів;
- аналіз планів роботи вихователів;
- опитувальник для батьків.

Під час процесу роботи з дітьми в проведенні констатувального експерименту, було визначено компоненти вихованості уміння долати страхи: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Когнітивний компонент досліджувався за допомогою *групової бесіди*, яка допомогла виявити наявність у дітей старшого дошкільного віку розуміння /нерозуміння поняття про страх та його значення для людини; за допомогою *індивідуальної бесіди*, було виявлено уміння/не вміння далати свій страх та регулювати /не регулювати свою поведінку в ситуації, яка викликала страх.

Для дослідження **емоційно-ціннісного** компоненту було використано проєктивну методику виявлення дитячих страхів О.І.Захарова і М.А.Панфілова - «Страхи в будиночках», за допомогою всього спектру страхів, були з'ясовані конкретні страхи до яких схильна дитина 5-7 річного віку; усвідомлення нею поняття страх та її відношення до нього. Другим методом для дослідження був використаний проєктивний метод - малюнок «Мій найбільший страх», за допомогою його було визначено значущість для дитини такої якості, як сміливість, уміння цінувати свої можливості, покладатися на вже здобуті знання, уміння, навички, попередній досвід, поважати себе за досягнення, зберігати спокій.

Констатувальним методом для дослідження **поведінкового** компоненту виступило спостереження, яке дало можливість розглянути поведінку дитини в різних сферах життєдіяльності, особливо під час стресової ситуації, виявити здібність до самоконтролю та саморегуляції, зафіксувати прояви уміння дошкільників долати страх.

Отже, для дослідження визначених компонентів, використано різні методи, які були взаємопов'язані між собою та надали цілісну інформацію

щодо проявів уміння дошкільників долати страх.

Зупинимося детальніше на характеристиці зазначених вище методів дослідження.

Методи дослідження уміння старших дошкільників долати страх

Бесіда

Даний метод дослідження був розподілений на дві групи: групова бесіда та індивідуальна. За допомогою групової бесіди визначили чи розуміють старші дошкільники зміст понять «сміливість» та «боязкість»; як визначають особливості поведінки «сміливих» та «боязких» людей; до якої категорії відносять себе; їх уявлення про страх; як поведуться коли їм страшно. Бесіда проводилась в групі дітей віком 5-7 років, містила 7 запитань, які за своїм характером були відкритими. У протоколах фіксувалися точні відповіді дітей та їх поведінка на момент проведення бесіди. Перелік запитань подано у Додатку А.

Індивідуальна бесіда надає можливість, більш розгорнуто визначити уявлення старших дошкільників про страх; його причини; вплив на емоції та поведінку людини; здатність використовувати раніше набутих знань у подоланні страхів; методи, завдяки яким їм вдається впоратися зі страхом. Бесіди проводилися в індивідуальній формі з кожною дитиною, бесіда містила 7 запитань, які за своїм характером були відкритими. У протоколах фіксувалися точні відповіді дітей та їх поведінка на момент проведення бесіди. Перелік запитань подано у Додатку Б.

Проективні методики

1. Проективна методика виявлення страхів у дітей «Страхи в будиночку» (О.І.Захарова, М. О. Панфілової) проводилась з дітьми дошкільного віку. Перш ніж допомогти вихованцям у подоланні страхів, необхідно з'ясувати, весь спектр страхів і до яких конкретно страхів вони схильні. Дорослий малює два будиночка: чорний та червоний. Потім пропонує помістити до них страхи зі списку, які називаються по черзі. Записувати треба ті страхи, які

дитина відправила до чорного будинка, тобто визначила їх як страшні.

Аналіз отриманих даних включає підрахунок страхів у чорному будинку та порівняння відповідей за віковими нормами. А.І. Захаров пропонує вікові норми страхів та їх розподіл (за статтю та віком). За інструкцією в червоний і чорний будинок треба розселити 29 страхів. Інструкція для дитини: «В чорному будиночку живуть страшні страхи, в червоному - не страшні. Дитині потрібно помістити страхи зі списку по будинках». Після виконання завдання дошкільнику пропонується закрити чорний будинок на замок (намалювати його), а ключ - викинути. Даний акт заспокоює актуалізовані страхи. Список страхів в Додатоку В.

2.Проективна методика малюнок «Мій найбільший страх». Дошкільникам було запропоновано намалювати свій найбільший страх, спираючись на попередній досвід пережитого страху. Інструкція: на білому аркуші паперу дітям 5-7 років кольоровими олівцями потрібно намалювати свій страх і як вони його бачать. Дітей садили окремо один від одного. Це не давало можливості дошкільникам копіювати одне одного.

За допомогою данного методу можливо проаналізувати самопочуття дітей у стресових ситуаціях, шляхом визначення домінантних кольорів, аналіз малюнку в цілому.

Отже, запропоновані проективні методики дозволять одержати більше інформації стосовно уявлень та реальної поведінки дітей, їх спроможності боротися зі своїми страхами, виявляти «свій найбільший страх» і надавати йому позитивного забарвлення.

Спостереження

Мета спостереження полягала у виявленні типових проявів поведінки дошкільників 5-7 років у ситуаціях переживання ними страху.

Планове спостереження проводилося у середніх та старших групах: під час занять, гри, трудової діяльності, свят та різних розваг, під час «тихої години». Спостереження відбувалось в колективній формі.

У протоколах спостережень фіксувалися:

- ситуації, викликані емоційною реакцією дошкільників, що породжують страх;
- наявність(відсутність) вольових зусиль у стресових ситуаціях;
- схильність до самоконтролю , спроможність досліджуваних у стресовій ситуації до саморегуляції своєї поведінки;
- уміння дошкільників самостійно приймати адекватні рішення у ситуаціях, що викликала страх. Протокол спостережень знаходиться у Додатку Г.

Всі емоційно-поведінкові прояви поведінки та вчинки дітей, які засвідчували б наявність (відсутність) уміння долати страх старшого дошкільника фіксувалися у протоколах спостереження. Що дало можливість зафіксувати емоції дитини, рівень самоконтролю у стресових ситуаціях, наявність рішень дитиною у подоланні страху, здатність використовувати раніше набуті знання та вміння у подоланні своїх страхів.

***Методи дослідження впливу сім'ї та дошкільного закладу на
уміння дітей долати страх***

Аналіз планів роботи вихователів

Основою цього методу, було з'ясувати, які засоби та форми роботи використовують вихователі в процесі педагогічної діяльності, спрямованої на вирішення проблеми уміння дітей віком 5-7 років долати страхи. Аналіз планів роботи передбачає визначення міри зацікавленості вихователів даною проблемою.

План роботи вихователя у дошкільному закладі:

- чи приділяють вихователі увагу проблемі дитячих страхів;
- які засоби та методи виховання у старших дошкільників уміння долати страх вони використовують;
- чи співпрацюють з батьками, якими методами, прийомами та засобами вирішують проблеми.

Аналіз плану роботи вихователів мав на меті визначити шляхи та напрямки подальшого вдосконалення педагогічної діяльності, спрямованої на формування у старших дошкільників уміння долати страх.

Опитування вихователів

Допоміжним методом слугувало опитування вихователів. Анкета містила 11 відкритих запитань, спрямованих на визначення причин дитячих страхів та уміння дошкільників їх долати; динаміки змін кількості та ступеня вираженості страхів у дітей з віком; ефективність методів, використовуваних педагогами для розвитку у досліджуваних уміння долати страх. Помноживши кількість учасників на кількість запитань, отримаємо цифру 176, що свідчить про досить великий обсяг необхідної нам інформації по даному експерименту. Перелік запитань наведено у Додатку Д.

Опитування батьків

За допомогою методу опитування, досліджувався вплив сім'ї на виховання, уміння дітей долати страх. Даний метод констатувального експерименту був проведений анонімно, що в свою чергу передбачав щирість відповідей опитуваних.

Метод опитування був спрямований на з'ясування ставлення батьків до проблеми дитячих страхів та уміння дітей їх долати. Анкета містила 10 запитань, з яких 2 було за своїм характером закритими, а 8 з яких були відкритими. За допомогою цього методу планується одержати точну інформацію стосовно сім'ї як важливого чинника впливу на уміння дошкільника долати страх. Запитання батькам були спрямованні на виявлення, чого найбільше боїться їхня дитина; як долає свої страхи; чи допомагають самі батьки спростити цей процес; якими ефективними методами їм це вдається. Помноживши кількість учасників на кількість запитань, отримаємо цифру 430, що показує межі розібраної нами інформації щодо сім'ї як фактора формування у дітей уміння долати страхи. Перелік запитань міститься в Додатку Е.

Третій етап роботи – обробка та інтерпретація даних. На даному етапі

здійснювався аналіз та підрахунки відповідей всіх учасників дослідження, результати яких буде описано у розділі 2.2.

Отже, метою експерименту міри вихованості у дітей віком 5-7 років уміння долати страх було застосовано ряд методів, кожний з яких доповнював попередній, а всі разом надали можливість одержати в більш ширшій мірі нову інформацію, яка дозволила розглянути «уміння дошкільників долати страх» як феномен особистісного зростання.

2.2. Опис рівнів вихованості у дошкільників уміння долати страх.

Враховуючи визначені у параграфі 2.1. методи констатувального експерименту, аналізуватимемо емпіричні дані по кожному методу відповідно визначених компонентів – когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового.

Показники когнітивного експерименту

Оскільки ключовим методом вивчення рівня розуміння досліджуваних дітей віком 5-7 років, сприяла групова та індивідуальна бесіди, розглянемо більш детально, одержані дані у ході їх проведення.

У таблиці 2.2 наведено детальний аналіз відповідей досліджуваних на запитання групової бесіди.

Таблиця 2.2

Кількісний розподіл дошкільників експериментальної групи за варіантами відповідей на запитання в груповій бесіді

№	Запитання	Відповіді дітей	Кількість досліджуваних (у %)
1	А що, на вашу думку, таке «сміливість»?	<i>Нічого не боїся</i>	90,4
		<i>Коли ти герой</i>	9,6
2	Як поводить ся смілива людина?	<i>Добре ставлять ся до слабких, допомагають їм</i>	42,8
		<i>Поводиться як герой</i>	23,8
		<i>Красується собою, хвастається</i>	19,2
		<i>Поводяться врівноважено і спокійно</i>	14,2
3	Кого називають боязким?	<i>Того, хто всього боїться</i>	80,8
		<i>Не вміє за себе постояти</i>	19,2

4	А боятись – це добре чи погано?	<i>Погано</i>	100
5	Чи існують люди, які нічого не бояться?	<i>Так</i>	47,6
		<i>Ні, якщо існують то тільки в казках та мультфільмах</i>	38,2
		<i>Так, та їх мало</i>	14,2
6	Чого ви боїтесь?	<i>Змій</i>	33,3
		<i>Уколів</i>	33,3
		<i>Темряви</i>	19,2
		<i>Покарань</i>	14,2
7	Як ви вважаєте, чи потрібно розповідати дорослим про свій страх? І чому?	<i>Так</i>	100

Аналізуючи подані у таблиці дані, констатуємо, що діти розуміють і можуть пояснити зміст поняття «сміливість». 90,4% досліджуваних відповіли, «сміливість» це «коли нічого не боїшся». Встановлено, що діти старшого дошкільного віку, можуть порівнювати звичайних персонажів, виокремлювати з них - сміливих.

У ході дослідження з'ясувалося, що 42,8% дітей описали поведінку сміливої людини як «добре ставлення до слабких, допомагає їм»; 23,8% дошкільників назвали «сміливою» людину яка поводить себе як герой. Це засвідчує, що значна кількість дітей вказаного віку пов'язують сміливість із здатністю демонструвати іншим свою силу, вправність та умілість.

«Того, хто всього боїться» характеризують як боязку людину 80,8% дітей. Свої власні страхи вони описують так: 33,3% дошкільників притаманний «страх уколів» та «страх змій»; 19,2% - «страх темряви». Виявлено, що старші дошкільники розуміють, що ділитися зі своїми страхами обов'язково потрібно з дорослими, які допоможуть його подолати. Отже, можна говорити про те, що досліджувані володіють загальними, але не чіткими знаннями про страх. Виявлені у ході експерименту страхи відповідають віковим особливостям дошкільного дитинства.

Наступним методом, дані якого нами аналізувалися, була індивідуальна бесіда. Вона проводилася у звичному середовищі на добровільній основі. Виявлено, що тільки деякі діти відчували напругу, яка послаблювалася по

ходу бесіди. Переважна більшість досліджуваних активно відповідали на запитання, навіть коли не розуміли їх суті. Це дає змогу говорити про те, що ця тема для них досить цікава, і вони готові співпрацювати з експериментатором. Детальний аналіз відповідей дошкільників щодо страху та вміння його долати, подано в таблиці 2.3

Таблиця 2.3

Кількісний розподіл дошкільників експериментальної групи за варіантами відповідей на запитання в індивідуальній бесіді

№	Запитання	Відповіді дітей	Кількість досліджуваних (у %)
1	Як ти вважаєш, чи сміливі люди можуть боятися?	<i>Так</i>	19,2
		<i>Ні</i>	78,5
		<i>Не знаю</i>	2,3
2	Чого ти боїшся найбільше? Чому?	<i>Лікарень, Уколів, Захворіти</i>	28,5
		<i>Змій, Павуків</i>	19
		<i>Тварин (собак)</i>	14,2
		<i>Вигаданих істот (зомбі), Страшних мультфільмів</i>	14,2
		<i>Темряви</i>	9,6
		<i>Не дали відповідь</i>	9,6
		<i>Нічого</i>	4,9
3	Чи вважаєш ти себе сміливим, в тій ситуації коли поборов страх?	<i>Так</i>	73,8
		<i>Ні</i>	19
		<i>Не знаю</i>	7,2
4	А чи було таке, що ти чогось боялась(всь), а потім переставала(в) боятись?	<i>Так</i>	57,1
		<i>Ні</i>	38
		<i>Не знаю</i>	4,9
5	Що допомогло тобі подолати цей страх?	<i>Батьки (мама, тато)</i>	23,8
		<i>Не відповіли</i>	76,2
6	А що ти робиш, коли тобі страшно?	<i>Розповідаю про це батькам</i>	47,3
		<i>Ховаюсь</i>	19
		<i>Дивлюсь мультики</i>	19
		<i>Плачу</i>	4,9
		<i>Граюсь</i>	4,9
		<i>Не відповіли</i>	4,9

7	А ти ділилась(всь) з кимось про свої страхи? І що тобі відповіли?	<i>Так, з батьками (втішають, заспокоюють, проводять бесіду, граються)</i>	80,9
		<i>Так, з вихователем</i>	4,9
		<i>Ні</i>	14,2

Аналізуючи кількісні дані, подані в таблиці 2.2. підтверджуємо отримані показники під час групової бесіди. Встановлено, що у дошкільників переважають «страх лікарень та уколів» - 28,5% ; «страх змій» - 19%; 14,2% - «страх вигаданих істот та тварин». Відштовхуючись від попереднього досвіду, вміння подолати свій страх виявлено 57,1% дітей, а 42,9% не мали такого досвіду. Що свідчить про те, що значна кількість дітей 5-7 років самостійно долати свої страхи не в силі. Це пояснюється, з одного боку, віковими особливостями, з іншого – звичною для них практикою надмірної опіки та контролю дорослого.

За результатами бесіди підтримкою для дітей, які спроможні подолати свій страх, стали «батьки» - 23,8% . Виявлено, що більшість дітей, не спроможних подолати свій страх (76,2%), не відповіли на запитання «що допомогло тобі подолати свій страх». Дітям під впливом страху важко адекватно діяти, вони втрачають емоційну рівновагу, нездатні докладати вольових зусиль для виходу зі складної ситуації, яку викликав страх. Під час переживання страху діти частіше за все звертаються за допомогою до батьків (47,3%); ховаються та відволікаються переглядом мультиків (19%); плачуть та граються (4,9%).

У ході дослідження з'ясувалося, що 57,1% досліджуваних, які раніше чогось боялись, а потім переставали боятись, виявилися здатними реалістично оцінити загрозу та за допомогою дорослих її подолати. Встановлено, що 38% дошкільників виявилися неспроможними в подоланні страху. Самостійно вони не могли впоратися з негативними переживаннями та не зверталися за допомогою до дорослих.

Показники емоційно-ціннісного компонента

Для дослідження емоційно-ціннісного компонента було використано проєктивну методику «Страхи в будиночках» (О.І.Захарова, М. О. Панфілової). Даний метод дослідження на виявлення страхів у дошкільників передбачав виявлення та уточнення переважаючих видів страхів (страх темряви, самотності, смерті, медичні страхи і т. д.). Виходячи з аналізу дослідження в 21 випробовуваних дошкільників страх всіх (восьми) видів характерний 19% досліджуваним; страхи 5-6 видів притаманні 71,4% дошкільникам, і 4-3 види страху характерні для 9,6% дітей.

Таким чином, 19% дітей мають «високий» рівень вираженості страху, 71,4% - «середній» і 9,6% - «помірний».

Даний метод дозволив встановити ті страхи, які не увійшли до вікової норми, завдяки зазначеному вище методу встановлено, що у дітей віком 5 років переважають просторові страхи 33,3% та 23,8% - страх покарань, самотності; досліджувані віком 6 років мають страхи пов'язані із заподіянням фізичної шкоди – транспорт, несподівані звуки, пожежа, війна, стихії та медичні страхи – біль, уколи, лікарі, хвороби (47,6%); 42,8% - страх кошмарних снів та темряви; у дошкільників 7 років виявлено (14,2%) страх пов'язаний з заподіянням фізичної шкоди – транспорт, несподівані звуки, пожежа, війна, стихії. Протокол дослідження дошкільників знаходиться в Додатку 7.

Отже, зважаючи на те, що у досліджуваних переважає середній рівень уміння долати страх, можна припустити, що даному питанню в сім'ї та закладі освіти не приділяють належної уваги та зловживають надмірною опікою та контролем, привчаючи дитину очікувати допомоги від дорослого і не довіряти власним можливостям.

Другим проєктивним методом виявлення дитячих страхів був використаний метод – малюнок «Мій найбільший страх». Аналіз дитячих малюнків дозволив встановити, що зображення 19% дітей характеризувалися переважно яскравими кольорами: зеленим, блакитним, червоним та жовтим.

Предметами страху переважно виступали мурав'ї, вигадані персонажі (прибульці), водяні мешканці (акули, крокодили). Діти надали їм позитивних якостей, розфарбовуючи у яскраві кольори, зображуючи посмішку на їхніх обличчях. Малюнки цієї групи дітей свідчать про те, що досліджувані усвідомлюють особисті страхи, оцінюють здатність їх долати, проявляють впевненість у своїх можливостях їх подолання. Здебільшого малюнки дітей є сюжетними, проте себе самих вони не відображали.

Друга група досліджуваних за змістом своїх малюнків (23,8%) характеризують зображення явно вираженого предмету страху, що свідчить про наявність страху у свідомості дитини. Малюнки цієї групи мають елементи темних кольорів: чорний з елементами червоного, синій та коричневий колір. Зображення переважно великі за розміром, сюжетні. Досліджуванні малювали: павуків, крокодилів, змій та монстрів. Агресивні образи відтворенні у малюнках, свідчать про переживання та усвідомлення дошкільниками, негативного впливу страху на їх життя. Здебільшого структура малюнків складається з декількох предметів, які відображають страх.

В третій групі (57,2%) у малюнках досліджуваних відображено перенасичення темних кольорів. Діти на малюнках зображали здебільшого вигаданих героїв: зомбі, привиди, чорти, вампіри, Бабка Грені, бабай, темряву та павуків. З цими образами пов'язані негативні емоції та напруження. В досліджуваних було перебільшене сприйняття відтворених образів у їхньому житті, вони не могли пояснити чим саме небезпечні намальовані ними істоти. Дітям складно було порівнювати реальні й вигадані загрози. Предмети страху дошкільники відтворювали великими, агресивними, використовуючи при цьому чорний з червоним кольори. Істоти зображені на малюнках мали негативні властивості: гострі зуби, великі очі з агресивним обличчям. Малюнки склалися з одного або декількох предметів, які уособлюють страх, не доповнюючи ніякими іншими предметами. Що свідчить про зацикленість досліджуваних на власних

страхах. Це надає можливість припустити, що очікування агресії з боку вигаданих персонажів у даних дошкільників продукує тривожний настрій та уникання долання своїх страхів. Отже, досліджуванні даної групи не шукають шляхів долання страху.

Показники поведінкового компонента

В рамках дослідження поведінкового компонента уміння дошкільників долати страх було застосовано метод спостереження.

Значну кількість матеріалу отримано завдяки сюжетно-рольовим іграм («Родина», «Пташина їдальня», Будівельники», «Полікуємо зайчика», «У магазині»), в ході яких фіксувалася дійсна поведінка дітей, природа переживань, спроможність достеменно вийти з ситуації. Перераховані види ігор надали можливість спостерігати за поведінкою дітей в більш природній атмосфері, де процес гри не контролює вихователь, а самі діти регулюють гру. Наприклад, під час гри «Родина» діти найчастіше обирали роль батька, який символізує силу в родині. Ті діти, яких наказували під час гри, не зважаючи на те, що це забава, починали по-справжньому плакати, проявляючи страх покарань.

Продуктивним виявилось спостереження за дітьми на прогулянках, де вони були задіяні в різних ситуаціях, які викликав страх. Це дозволило зафіксувати природну поведінку досліджуваних, їхні емоції та реакції, на ситуації коли на майданчику з'явилася чужа собака, їжак, великий павук, коли несподівано почалася гроза. Спостереження дало змогу виявити, що найбільше діти бояться грому, блискавки, собак, павуків та виділити різні типи реакцій старших дошкільників на стресову ситуацію.

Узагальнення даних констатувального етапу експерименту надали можливість визначити рівні вихованості у дошкільників, спираючись на охарактеризовані вище показники, критерії і компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий).

Повне відображення компонентів і показників, обґрунтованість прояву в різних ситуаціях, стабільність знань, ставлень та поведінки дітей віком 5-7

років передбачали ступінь сформованості уміння долати страх, кожен з яких притаманний певній кількості балів.

Для оцінки рівнів було використано десятибальну шкалу оцінок. Повному обсягу представленості критеріїв, показників та сформованості визначених компонентів відповідає *високий* рівень 9-10 балів. *Оптимальний* рівень характеризується сформованістю інтелектуального компонента, частково ціннісного та поведінкового й відповідає 6-8 балам. 4-5 балам відповідає *середній* рівень, який визначає певною мірою сформованість інтелектуального компонента та найменшими ознаками ціннісного та поведінкового. *Найнижчий* рівень відзначається низькою представленістю ознак, відсутністю вихованості компонентів і відповідає 1-3 балам.

Узагальнені результати аналізу даних констатувального експерименту подано в таблиці 2.4

Таблиця 2.4

Розподіл досліджуваних ЕГ та КГ за компонентами та рівнями сформованості уміння долати страх

Рівні	Склад компонентів							
	Когнітивний		Емоційно-ціннісний		Поведінковий		Всього %	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
<i>Високий</i>	14,3	19	9,6	9,6	4,8	9,6	9,6	12,7
<i>Оптимальний</i>	23,8	28,6	23,8	33,3	23,8	14,3	23,8	25,4
<i>Середній</i>	28,6	23,8	33,3	33,3	38,1	42,8	33,3	33,3
<i>Низький</i>	33,3	28,6	33,3	23,8	33,3	33,3	33,3	28,6

Представлені у таблиці дані свідчать, що певна кількість досліджуваних відзначаються *високим* рівнем (9,6% ЕГ та 12,7%КГ) сформованості уміння долати страх. *Оптимальний* рівень досліджуваного уміння, був визначений в 23,8% ЕГ та 25,4% КГ досліджуваних; *середній* рівень – по 33,3% ЕГ/КГ. 33,3% ЕГ та 28,6% КГ дошкільники проявили *низькі* показники досліджуваних компонентів. Основна кількість досліджуваних (57,1% ЕГ та 58,7% КГ) характеризуються *оптимальним* та

середнім рівнем досліджуваного уміння. Що в свою чергу засвідчує про необхідність особливої організації різної роботи з усіма категоріями досліджуваних.

Проведений аналіз результатів групової та індивідуальної бесід, малювання свого страху, проведення методики «Страхи в будиночках» та спостережень надав досить значну кількість емпіричного матеріалу. Посилаючись на визначені вище компоненти, враховуючи інтенсивність, стабільність їх прояву, збалансованість знань, ставлення та поведінки, було визначено чотири рівні вихованості у досліджуваних 5-7 років уміння долати страх. Якісно-кількісну характеристику дошкільників ЕГ подано у таблиці 2.5

Таблиця 2.5

Якісно-кількісна характеристика дошкільників за рівнями вихованості уміння долати страх

Рівень	Характеристика особливостей	Кількість досліджуваних (у%)	
		ЕГ	КГ
<i>Високий рівень</i>	Досліджуваний має загальні уявлення про страх та його дію на людину; спроможна самостійно аналізувати та неупереджено оцінювати справжні загрози, їх вплив на свою поведінку та здатність на її регулювання; користується раніше набутим досвідом в ситуаціях, що викликала страх. При обставинах переживання страху досліджувані проявляли спокійну поведінку та відчували себе сміливими.	9,6	12,7
<i>Оптимальний рівень</i>	Досліджуваний має уявлення про уміння долати страх, але не в змозі пояснити його вплив на поведінку; досвід використовує залежно від умов, але переважно завдяки спонуканням вихователя. Під час стресової ситуації показує сміливу поведінку; ставлення та поведінка певною мірою збалансовані.	23,8	25,4
<i>Середній рівень</i>	Досліджуваний має знання про страх та як він діє на поведінку людини, хоче бути сміливим, але сам досить рідко проявляє сміливість; не розділяє ситуації які несуть і які не несуть небезпеку; здатність до самоконтролю майже завжди відбувається за допомогою вихователя. В ситуаціях переживання страху проявляє боягузтво, не в змозі самостійно знайти вихід із ситуації.	33,3	33,3
<i>Низький</i>	Досліджуваний має поверхневі уявлення про уміння	33,3	28,6

<i>рівень</i>	долати страх; не використовує раніше набуті знання в ситуаціях переживання страху; невпевнений у собі і в своїх діях, боязкий; Не здатний до саморегуляції у стресових ситуаціях, самостійно не долає труднощів, не приймає рішень.		
---------------	---	--	--

Отже, лише у десятої частини (9,6%) досліджуваних було виявлено *високий* рівень сформованості уміння долати страх. 23,8% дошкільників мають уявлення про уміння долати страх, але в ситуаціях переживання страху не використовують свій раніше набутий досвід і майже завжди звертаються за допомогою до дорослих. Що свідчить про нагальну потребу у вихованні у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх.

Необхідною умовою для розробки системи формування уміння долати страх є визначення впливу віку та статі, ставлення дорослого до даної проблеми (батьків, вихователів).

2.3. Специфіка впливу віку, статі та взаємовідносин з дорослими на уміння дітей 5-7 річного віку долати страх

Важливим чинником на формування уміння долати страх у дошкільному віці впливає вік, стать та ставлення до цієї проблеми батьків та вихователів. Тому одним із завдань дослідження виступає визначення ролі кожного з них.

Почнемо з визначення впливу вікових особливостей на виховання у дітей віком 5-7 років уміння долати страх. Під час проведення дослідження були виявлені деякі відмінності в показниках дітей з різним рівнем вихованості уміння долати страх. У таблиці 2.6 подано результати даного дослідження.

Таблиця 2.6

**Кількісний розподіл досліджуваних за рівнем вихованості уміння
долати страх**

Рівень Вік	Кількісні показники (%)		
	5 років	6 років	7 років
Високий	5,9	21,1	33,3
Оптимальний	23,5	34,8	33,3
Середній	29,4	33,6	16,7
Низький	41,2	10,5	16,7

Аналізуючи подані дані в таблиці 2.6. *високий* рівень притаманний лише для дітей семирічного віку (33,3%) та шестирічного віку (21,1%). Досліджувані цього віку мають більший досвід, кращі здібності до саморегуляції своїх емоцій, дій та поведінки.

Для дітей 6 років (34,8%) притаманний *оптимальний* рівень, для дітей семирічного віку даного рівня характерні – 33,3%. Досліджувані 6-7 років показали більш глибокі знання та самоконтроль в стресовій ситуації.

Середній рівень характерний переважно дітям шести (33,6%) та п'ятирічного віку (29,4%). Експериментальні дані констатували, що *низький* рівень характерний тільки дітям п'яти років (41,2%) в умінні долати страх.

Отже, можемо зробити висновок, що вікові особливості досліджуваних досить сильно впливають на уміння долати страх. Це свідчить про те, що з віком дитина набуває досвіду, знань в умінні долати страх. Дитина здатна аналізувати, об'єктивно оцінювати власні можливості, визначати ситуацію, яка несе небезпеку.

Завдяки методам «Страхи в будиночках», малюнку «Мій найбільший страх», індивідуальній бесіді та спостереженню було визначено спільне та відмінне в умінні долати страх у різних представників статі.

Враховуючи отримані дані за вказаними методами, маємо результати, які подані в таблиці 2.7

Таблиця 2.7

**Кількісний розподіл дошкільників різної статі за рівнями вихованості
уміння долати страх**

Рівень	Кількість досліджуваних (%)	
	Чоловіча стать	Жіноча стать
<i>Високий</i>	7,7	13,8
<i>Оптимальний</i>	30,8	27,6
<i>Середній</i>	38,5	24,1
<i>Низький</i>	23	34,5

За даними таблиці досліджуваних *високого* рівня чоловічої статі виявилось менше (7,7%) ніж досліджуваних жіночої статі (13,8%). Уміння долати страх *оптимального* рівня у хлопчиків вище (30,8%) ніж у дівчаток (27,6%). Це свідчить про те, що представники сильної статі більш схильні до прояву активності, але водночас засвідчило, що стать не є головним чинником до здатності долати страх. *Середній* рівень вихованості уміння долати страх притаманний більше хлопчикам (38,5%) ніж дівчаткам (24,1%). *Низький* рівень – виявився майже у півтора рази більший у представників жіночої статі. Отже, можемо зробити висновок, що за дівчаток в сім'ї та дошкільному закладі більше турбувалися дорослі ніж за хлопчиків, що формує звичку очікувати від батьків та вихователів допомоги у вирішенні проблем.

Даний експеримент свідчить про те, що до *оптимального* рівня вихованості увійшли переважна більшість хлопчиків які відзначилась ризикованою поведінкою, в ситуації переживання страху, вдавалися до певних дій, реально оцінювали загрози та свої можливості їх подолання. Вони краще за дівчат контролювали та регулювали свою поведінку, докладали зусиль для підтримки своєї емоційної рівноваги. Дівчатка поводитися більш стримано, майже не ризикували. Досить часто розраховували на підтримку дорослих. Водночас хлопчики під час занять

поводили себе досить сором'язливо, боялись відповідати і майже не проявляли ініціативи. Представниці ж жіночої статі були сміливішими та активно приймали участь на заняттях. Та під час прогулянки хлопці в ситуаціях, що викликали страх (почалася гроза, грім, блискавка, на територію садочка забігла чужа собака) не відразу бігли до вихователя чи приміщення, а проявляли спокійну поведінку, ніж дівчата в яких домінували різні емоції (крик, плач).

У *середньому* рівні більше опинилося дошкільників чоловічої статі. На відмінну від дівчат, у різних видах діяльності були напруженими через страх не встигнути виконати завдання, під час гри – програти. Вони постійно привертали увагу вихователя та прагнули бути першими. За даними спостереження, для представників сильної статі дошкільного віку головним було не досягнення результату, а бути першим при виконанні завдання. Представниці жіночої статі *середнього* рівня сформованості уміння долати страх переважно перебільшували загрози, поводитися неконтрольовано, втрачали емоційну рівновагу, були неспроможні проявити вольові зусилля для виходу зі стресової ситуації. Але в той час приділяли увагу справі яку виконували, обдумували завдання та проговорювали свої варіанти рішення в слух. Для них важливим було якісне виконання розпочатої роботи.

Низькій рівень переважно характерний дошкільникам слабкої статі. За аналізом спостереження та бесід майже кожній дівчинці був притаманний прояв невпевненості в собі, вони мають схильність бути залежними від своїх батьків та вихователів. Під час процесу навчальної діяльності вони не в змозі аналізувати та реально оцінювати небезпеку, майже завжди її перебільшували, поводитися розгублено, проявляли високу емоційну невірноваженість.

Отже, виходячи з результатів проведеного дослідження поведінка дітей п'яти-семирічного віку різної статі (*середнього* та *низького* рівнів) під час ситуацій, що породжували страх було зафіксовано деяку розбіжність у поведінці. Здебільшого переживання страху у представників сильної статі

проявилось в активній поведінці, тобто: вони відразу починали діяти, не обмірковуючи свою подальшу поведінку. Майже всі хлопчики виявилися неспроможними до аналізу та адекватного сприйняття ситуацій, але інколи проявляли контроль та регулювали свої емоції.

Дівчатка виявилися більш емоційними. В ситуації, коли їм було страшно, вони реагували досить емоційно, виражали свої почуття, думки, рішення подальших дій. Але їм було значно важче ніж хлопчикам контролювати та регулювати свої емоції.

Отже, на даному етапі експерименту можемо зробити висновок, що провідним чином впливу на уміння дошкільників п'яти-семирічного віку долати страх є система виховання в сім'ї та дошкільному закладі. Тому великого сенсу набуває аналіз даних опитування батьків та вихователів досліджуваних, аналіз роботи вихователів.

Зважаючи на те, що більшість свого часу дошкільники проводять у дошкільному закладі, вихователь є для них досить впливовою людиною. Аналіз результатів роботи вихователів, зосередженої на виховання уміння дітей 5-7 віку долати страх, надав можливість виокремити чотири типи відношення: раціональний, розбіжний, незбалансований, заперечливий. Критеріями розподілу було використання ефективних методів виховання уміння долати страх, емоційна підтримка впевненості дітей в собі, демонстрація власного позитивного прикладу. Кількісний розподіл вихователів за типами подано у таблиці 2.8

Таблиця 2.8

Кількісний розподіл вихователів за типами відношення до виховання у дітей 5-7 років уміння долати страх

Тип діяльності	Кількість вихователів (%)
<i>Раціональний</i>	6,2
<i>Розбіжний</i>	25
<i>Незбалансований</i>	37,5
<i>Заперечливий</i>	31,3

Дані отримані з аналізу роботи засвідчили, що лише десята частина вихователів цілком осягли важливість уміння дошкільників долати страх, допомогли дітям набути знань, безпосередніх умінь та навичок уміння долати страх. Зафіксовано, що 31,2% досліджуваних вихователів мали знання стосовно використання методів виховання у дітей 5-7 років уміння долати страх, заохочували до самостійності. Разом з цим, застосовували їх тільки в деяких ситуаціях. З'ясовано, що 68,8% вихователів не зрозуміли всієї глобальності даної проблеми, результатів які породжують не уміння дошкільників долати страх. Це свідчить про те, що важливою умовою для уміння дітей 5-7 років долати страх є відповідна та корекційна робота з вихователями в даному напрямі.

Зважаючи на те, що більшість часу досліджувані знаходяться в дошкільному закладі, вихователь займає досить важливе місце в житті дітей.

Більш розширену інформацію під час проведення аналізу роботи вихователів надав метод опитування, отримані результати подано в таблиці 2.9

Таблиця 2.9

Кількісний розподіл відповідей вихователів на запитання анкети

<i>№</i>	<i>Запитання</i>	<i>Відповіді</i>	<i>Кількісний розподіл відповідей вихователі в (%)</i>
1	Чи були у вашому досвіді випадки коли ви допомагали дітям подолати страх і як вам це вдавалось?	<i>Так</i>	62,6
		<i>Ні, не було</i>	31,2
		<i>Не відповіли</i>	6,2
2	Чого найбільше бояться діти вашої групи? (на вибір)	<i>Уколів</i>	43,8
		<i>Покарань</i>	31,2
		<i>Страх темряви</i>	12,6
		<i>Страх самотності</i>	6,2
		<i>Страх болю</i>	6,2
3	Як ви реагуєте на прояви страхів у дітей?	<i>Заспокоюю та обговорюємо</i>	100
4	Як намагаєтесь впливати?	<i>Бесідою з дитиною</i>	37,5
		<i>Бесідою з батьками</i>	37,5
		<i>Повідомляю психологу</i>	12,6

		<i>Власним прикладом (розповідаю історію з власного досвіду)</i>	6,2
		<i>Залучаю до колективу та гри з дітьми</i>	6,2
5	Чи змінився ступінь вираженості страхів у дітей з віком? (послабився, посилився)	<i>Послабився</i>	75
		<i>Посилився</i>	25
6	На вашу думку, що є причиною появи страхів у дітей?	<i>Різні впливи Інтернету, Мультфільмів</i>	50
		<i>Залюкування</i>	12,6
		<i>Помилки батьків у вихованні дитини</i>	18,7
		<i>Нерозуміння значення страху</i>	18,7
7	Чи доводилося вам лякати дітей і чим?	<i>Ні</i>	75
		<i>Так, інколи</i>	25
8	Як ви вважаєте, чи корисний страх для дитини?	<i>Ні</i>	62,6
		<i>Так</i>	31,2
		<i>Можливо</i>	6,2
9	У чому ви бачите користь страху?	<i>Нічого корисного</i>	62,6
		<i>Інстинкт самозбереження</i>	25
		<i>Вчать дітей бути дисциплінованими</i>	12,6
10	Чи завдає страх шкоди?	<i>Так</i>	100
11	Які риси особливості ви б хотіли виховати у дітей в першу чергу?	<i>Добррозичливість</i>	56,1
		<i>Сміливість</i>	18,7
		<i>Повагу</i>	12,6
		<i>Врівноваженість</i>	12,6

Встановлено, що 62,6% вихователів мали в своїй педагогічній практиці випадки коли була потрібна допомога дошкільникам в умінні подолати страх, а 37,4% не мали такого досвіду. По даним опитування найбільше у дітей переважають страх уколів (43,8%); страх покарань (31,2%) та темряви – 12,6%. Ці дані співпадають з результатами проведених нами методик (групова та індивідуальна бесіди, «Страхи в будиночках»). За допомогою бесіди та включенням в гру (37,5%) вихователі намагаються впливати на дитину, яка злякалася. Зафіксовано, що ступінь вираженості переживання страху дошкільниками послаблюється з віком (75%), посилюється (25%). За даними отриманих результатів встановлено, що причиною дитячих страхів є: вплив Інтернету, телевізора (50%); залюкування, помилки батьків у вихованні

дітей та нерозуміння значення страху (50%). 37,4% вихователів вважають страх корисним для дітей, аргументуючи це тим, що він вчить дитину бути обачним та стимулює інстинкт самозбереження. 62,6% вихователів не бачать користі від страху.

На думку вихователів *раціонального* типу необхідно збільшити кількість годин на індивідуальну роботу з дошкільниками та проводити заняття планомірно направленні на уміння дітей долати страх.

Ця категорія вихователів застосовує багато рухливих ігор, значно більше працює з дітьми індивідуально, займається вивченням діяльності дошкільників, проводить дидактичні ігри. З батьками проводять консультації направленні на подолання даної проблеми.

Вихователі *розбіжного* типу визначались недостатньою увагою до вирішення проблеми уміння дітей долати страх. Ця категорія вихователів вважає бесіду, головним методом впливу на формування дошкільників уміння долати страх.

Зафіксовано, що 25% вихователів зазначеного вище типу досить рідко проводили заходи спрямованні на вирішення проблеми страху. Робота цієї категорії вихователів була у формі: бесід та читання казок. В ході такої роботи діти отримували мінімум перспективи для вирішення досліджуваної проблеми.

Визначено, що вихователі *незбалансований* (37,5%) типу досить рідко практикували в своїй роботі надання допомоги дошкільникам в умінні долати страх, використовували мало методів та засобів виховання даного вміння. Вони апатично поводитись при подоланні проблеми і не охоче працювали з цим направленням.

Віднесені до *заперечного* (31,3%) типу вихователі, уникали деяких питань, пропонували поверхневі зміни у своїй діяльності. Вони використовували досить мало методів та засобів, які до того ж були не ефективними. Ця категорія вихователів не розуміють важливості даної проблеми дошкільників та не проявляють бажання до змін у своїй діяльності.

Щоб краще оцінити, компетентність діяльності вихователів дошкільних закладів та яке місце відводиться проблемі уміння дітей долати страх, було проаналізовано роботу вихователів.

З'ясувалося, що лише 6,2% вихователів *раціонального* типу долучали до своїх планів роботи різні методи та засоби виховання у старших дошкільників уміння долати страх. Дана робота здійснювалася два рази в місяць і спрямована на особисту безпеку. Під час процесу роботи вихователі використовували нетрадиційні методи, що в свою чергу зацікавлювало дітей. Серед ефективних методів було перегляд мультфільмів «У страху великі очі», «Ахи-страхи» проведення різноманітних ігрових ситуацій на подолання страху. Дані методи були спрямовані на усвідомлення дітьми п'яти-семирічного віку уміння вирішувати проблеми, уникнути ситуацій які породжують страх, адекватно виходити з неприємної ситуації.

Зауважимо, що більшість вихователів (68,8%) не приділяють достатньо уваги досліджуваній проблемі, майже не використовують ніяких методів та засобів, спрямованих на виховання у дітей 5-7 років уміння долати страх. Таких вихователів віднесено до *незбалансованого* та *заперечного* типу.

Аналізуючи результати спостереження за спілкуванням батьків із своїми дітьми в ситуаціях, що викликали страх, нами було виділено чотири типи відношень батьків до досліджуваної проблеми: *раціональний*, *розбіжний*, *незбалансований* та *заперечний*. За результатами спостереження зроблено кількісний розподіл батьків за типами, який подано у таблиці 2.10

Таблиця 2.10

Кількісний розподіл батьків за типами відношення до виховання у дітей 5-7 років уміння долати страх

Тип відношення	Кількість батьків (%)
Раціональний	16,7
Розбіжний	23,8
Незбалансований	28,6
Заперечний	30,9

Батьки, що характеризувалися *раціональним* типом відношенням до уміння дошкільника долати страх, відзначились не надмірною опікою своїх дітей у ситуаціях переживання стресу. Вони заохочували до самостійності, надавали підтримку впевненості дитини у власних силах («Ти вже дорослий (ла)», «Як я тебе вчив (ла)»). У ситуаціях незвичних для дитини дана категорія батьків намагалася надати підтримку у дієздатній та емоційній рівновазі своїй дитині, нагадуючи їй про її можливості, найкращі якості, наводячи приклади з життя, мультфільмів та казок. По емпіричних даних встановлено, що *раціональний* тип поведінки батьків переважно продукує високий рівень сформованості у досліджуваних уміння долати страх.

Розбіжний тип відношення батьків до досліджуваної проблеми відзначились тим, що їхня поведінка, дії та вчинки були ситуативними. Відмінністю від *раціонального* типу стало те, що дорослі інколи проявляли спроможність надміру не опікати своїх дітей, стимулювати їхню самостійність та надавати підтримку в емоційній рівновазі. В той час, вони брали ініціативу на себе у вирішенні проблемної ситуації, не усвідомлюють важливість вирішення даної проблеми, недооцінювали вплив уміння долати страх на подальший розвиток особистості.

Дорослі, що характеризувалися *незбалансованим* типом, усвідомлювали важливість вирішення проблеми страху та уміння дитини долати, але не володіли адекватними засобами на вирішення стресових ситуацій. Дані батьки не демонстрували дитині власний приклад, не стимулювали до самостійного вирішення проблеми страху. Впевненість дитини в собі дана категорія дорослих підтримувала, замінюючи його зусилля власними у вирішенні проблеми за нього. Тобто, батьки *незбалансованого* типу позбавляли дитину спроможності самостійно приймати рішення, докладати вольових зусиль. Що в свою чергу впливає на дошкільника як залежність від допомоги та підтримки з боку дорослого.

Батьки, віднесені до *заперечного* типу, надміру опікувались своїми дітьми у ситуаціях переживання страху, повністю брали на себе

відповідальність у вирішенні навіть нескладних проблем. Цей тип батьків не проявили стимулювання самостійності дитини, не спроможні підтримати дієздатність дитини та емоційну рівновагу. Вони формують у власних дітей звичку очікувати допомоги від дорослих, гальмують їхню спроможність вміти розраховувати на себе.

Ще одним методом який надав можливість розширити, поглибити інформацію щодо, відношення батьків до уміння їх дітей долати страх був використаний метод анкетування. За допомогою якого, з'ясували якими методами користуються батьки для виховання у дітей уміння долати страх. Результати анкетування подано у таблиці 2.11

Таблиця 2.11

**Кількісний розподіл відповідей батьків на запитання
анкети**

<i>№</i>	<i>Запитання</i>	<i>Відповіді</i>	<i>Кількісний розподіл відповідей вихователі в (%)</i>
1	Чого боїться ваша дитина?	<i>Болі, Уколів, Крові, Лікарень</i>	23,8
		<i>Павуків, Собак, Змій</i>	14,2
		<i>Темряви</i>	14,2
		<i>Страшних казок, мультфільмів</i>	14,2
		<i>Покарань</i>	14,2
		<i>Залишитись одному вдома</i>	9,7
		<i>Вигаданих істот</i>	9,7
2	Як ви реагуєте на прояви страхів у своєї дитини? Як намагаєтесь впливати?	<i>Спокійно</i>	33,3
		<i>Заспокоюю</i>	23,7
		<i>Нормально</i>	14,2
		<i>Відвідували психолога</i>	9,7
		<i>Обіймаю</i>	9,7
		<i>Надаю підтримку</i>	4,7
		<i>Обмежую в Інтернеті</i>	4,7
3	Чи змінився ступінь вираженості страхів у дитини з віком?	<i>Послабився</i>	90,6
		<i>Посилився</i>	4,7
		<i>Не відповіли</i>	4,7
4	Причини появи страхів у вашої дитини?	<i>Не відповіли</i>	23,8
		<i>Інтернет ресурси</i>	23,8
		<i>Не знаю</i>	14,2
		<i>Злякався собаки</i>	9,7
		<i>Злякалась лікаря</i>	9,7

		<i>Впала з висоти</i>	4,7
		<i>Вплив ситуації яка сталася раніше</i>	4,7
		<i>Стрес в дитячому садочку</i>	4,7
		<i>Злякалась своєї тіні</i>	4,7
5	Чи доводилося вам лякати свою дитину? Чим саме і як часто?	<i>Ні</i>	85,6
		<i>Рідко</i>	9,7
		<i>Так</i>	4,7
6	Ваша дитина самостійно долає страх:	<i>Час-від-часу</i>	52,4
		<i>Як правило</i>	23,8
		<i>Рідко</i>	23,8
7	Чим це пояснюєте?	<i>Не відповіли</i>	33,3
		<i>Обговорюємо</i>	23,9
		<i>Віком (ще маленька)</i>	14,2
		<i>Сприйняттям ситуації</i>	14,2
		<i>Займаємось дитиною</i>	9,7
		<i>Підтримка батьків</i>	4,7
8	Ви допомагаєте своїй дитині долати страхи?	<i>Так</i>	100
9	Якості, яких не вистачає дитині для уміння долати страх?	<i>Впевненості в собі</i>	18,9
		<i>Сміливості</i>	14,2
		<i>Прийняття ситуації</i>	14,2
		<i>Не відповіли</i>	14,2
		<i>Самостійності</i>	9,7
		<i>Рішучості</i>	9,7
		<i>Вік, досвід</i>	9,7
		<i>Самопереконавання</i>	4,7
		<i>Терпіння</i>	4,7
10	Ефективні методи виховання у доньки (сина) уміння долати страх?	<i>Приділяти увагу дитині</i>	28,5
		<i>Спілкуватись</i>	19,1
		<i>Не відповіли</i>	19,1
		<i>Пояснювати</i>	19,1
		<i>Гратись разом з дитиною</i>	14,2

Виходячи з аналізу таблиці видно, що 23,8% дітей бояться болі, уколів та крові. Ці дані співпадають з раніше описаними результатами (індивідуальна, групова бесіди; метод «страхи в будиночках»; опитування вихователів) де досліджуваним також притаманні в більшості відсотків ці страхи. По даним анкетування більшість батьків (33,3%) реагують спокійно на прояв страху у їх дітей (обговорюють, підтримують, заспокоюють). На їх думку причинами страхів у дітей є Інтернет ресурси (23,8%). 23,8% не знають, що може бути причиною страху в дитячому віці. Ефективними

методами виховання уміння долати страх вважають: увага до дитини, спілкування, гра (61,8%).

Отже, майже всі батьки усвідомлюють значущість даної проблеми, але не всі володіють інформацією спрямовану на вирішення проблеми дослідження. Під час проведення анкетування батьки спочатку вороже ставилися до даного дослідження, і тільки після пояснення погоджувались прийняти участь в експерименті. Не на всі питання давали відповіді пояснюючи це тим, що не компетентні в даних питаннях.

Підсумовуючи, результати експериментальної роботи направлену на формування ролі різних чинників у вихованні в старших дошкільників уміння долати страх, можемо зробити висновок, що вік, стать та відношення до даної проблеми дослідження батьків та вихователів цілком позначаються на відношенні їхньої поведінки у складних життєвих ситуаціях дітей. Провідним чинником у системі формування у дошкільників уміння долати страх виступає вплив сім'ї та суспільства.

Висновки до другого розділу

Проведений аналітичний аналіз проблеми виховання у дітей п'яти-семи річного віку уміння долати страх надав можливість виділити та розкрити критерії, показники та компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий) сформованості досліджуваного явища.

Всі компоненти розглядалися за допомогою цілеспрямованих методів. *Когнітивний* компонент досліджувався за допомогою – групової та індивідуальної бесіди; емоційно-ціннісний за допомогою проєктивних методик: «Страхи в будиночках» (О.І.Захарова, М. О. Панфілової) та малюнок «Мій найбільший страх»; *поведінковий* компонент – методом спостереження за досліджуваними старшого дошкільного віку. За допомогою досліджених компонентів були виявлені рівні сформованості уміння долати страх: *високий, оптимальний, середній, низький*.

В ході дослідження було виділено чинники впливу на уміння досліджуваних долати страх, до них було віднесено вплив віку, статі дітей, відношення батьків та вихователів до даної проблеми.

Досліджено, що дошкільники 6-7-ми років демонстрували більш глибокі знання, сприятливу поведінку в ситуаціях, що викликали страх. Діти 5-ти років проявили негативні емоції, відзначилися постійною потребою в підтримці дорослого.

Зафіксовано, що статеві особливості досить вагомо впливають на уміння дітей 5-7 років долати страх. Поведінка дітей жіночої статі відрізнялася від чоловічої тим, що дівчатка виявилися більш обачними, врівноваженими, спочатку планували, а вже потім діяли озвучуючи свої думки. Хлопчики відзначились більш сміливою та активною поведінкою, були досить самостійними, поводитись швидко не обдумуючи на реакцію, яка породила страх.

Лише у десятої частини (9,6%) дошкільників виявлено *високий* рівень вихованості уміння долати страх. Четверта частина (23,8%) досліджуваних проявили *оптимальний* рівень. Рівний відсоток (33,3%) зафіксовано у

середнього та низького рівнів досліджуваного уміння, що говорить про те, що вихованці нездатні до самостійного вирішення труднощів породжених страхом. Що свідчить про нагальну потребу у вихованні старших дошкільників уміння долати страх.

Характеризуючи особливості впливу сім'ї та дошкільного закладу на виховання уміння досліджуваних долати страх було виділено чотири типи ставлення вихователів: *раціональний, розбіжний, незбалансований, заперечний*.

Лише 6,2% вихователів відзначились *раціональним* типом. *Розбіжний тип* вихователів – 25% та *заперечний* тип – 31,3%, що актуалізує вагому потребу проведення різних видів діяльності, зосереджених на оптимізацію виховної роботи. *Незбалансованого* типу діяльності виявлено найбільше – 37,5%.

Майже всі батьки по даним анкетування усвідомлюють значущість даної проблеми, але не всі володіють інформацією, якими методами користуватися для вирішення досліджуваної проблеми. Що свідчить про необхідність проведення просвітницької та корекційної діяльності для вирішення досліджуваної питання.

РОЗДІЛ III.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ УМІННЯ ДОЛАТИ СТРАХ

3.1. Обґрунтування системи виховання у дошкільників уміння долати страх.

За підсумками констатувального етапу дослідження визначено, що уміння дітей у старшого дошкільного віку долати страх потребує уваги з боку дорослого.

З метою оптимізації процесу виховання даного уміння створювались сприятливі умови як у дошкільних закладах, так і в сім'ї.

Мета формувального експерименту полягала у розробленні, апробації та упровадженні в педагогічну практику системи формування виховання у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх.

Завдання формувального експерименту:

1. Визначити психолого-педагогічні умови формування у дошкільників уміння долати страх.
2. Розробити методику виховання у дошкільників уміння долати страх.
3. Оцінити ефективність розробленої системи формування виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх.

Програма формувального експерименту була націлена на роботу з дітьми старшого дошкільного віку, вихователями дошкільного закладу освіти та їхніми батьками.

В експерименті взяли участь 100 осіб. З них 42 дитини віком від 5 до 7 років, їхні батьки (42 особи), 16 вихователів даного дошкільного закладу. Досліджуваних розподілено на дві групи: 21 дошкільників увійшло до складу експериментальної, а інші 21 – контрольної групи.

Експериментально-дослідницька робота проводилася у Комунальному закладі Луб'янського закладу дошкільної освіти комбінованого типу №9 «Волошка» Бучанської міської ради Бородянського району Київської області протягом півроку.

У процесі організації формувального експерименту ми базувалися на науковому доробку О.Л. Кононко, згідно з яким уміння долати страх є інтегральним за своїм характером явищем, складається з часткових умінь, у першу чергу сформованості у дитини дошкільного віку елементарних аналітичних, емоційних та вольових умінь. Це потребувало створення у формувальному експерименті відповідного розвивального середовища, сприятливого для їх виховання [50, с.26].

Концептуальним підґрунтям авторської системи формування оптимізації процесу виховання уміння долати страх у старших дошкільників було поєднання таких методологічних підходів, як системний, діяльнісний, компетентнісний, особистісно орієнтований, аксіологічний.

Як вважає, І. Малафіїк вагомою методологічною засадою, на якій базується розробка авторської системи формування оптимізації процесу виховання, був *системний підхід*, головним поняттям якого є взаємозв'язок об'єктів та напрямків виховної роботи. Методологічний зміст застосування системного підходу в межах нашого дослідження полягає в тому, що він дає можливість структурувати систему роботи з досліджуваними, урахувати складні залежності всередині неї, а також системи з зовнішнім середовищем, розробити практичні рекомендації з оптимізації процесу виховання уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку [77].

Системний підхід на думку С. Гончаренко є послідовністю процедур, направлені на досягнення ефективного результату у межах оптимізації виховної роботи [29, с.3]. Опираючись на вище вказаного автора ми використали даний підхід у процесі виховання уміння долати страх у дітей 5-7 років. Відповідно до нього вказане уміння формувалося у різних сферах життя та умовах діяльності.

Відповідно до вказаного вище підходу ефективність нашої методики формувального експерименту забезпечується не якимось одним її елементом, а буде наслідком багатьох взаємопов'язаних частин цілої системи. У будь-

якій системі важливою є робота цілого як результату досягнутої динамічної рівноваги [130].

У роботі ми дотримувались думки, що уміння долати страх в дошкільників складається з фрагментарних умінь, які тісно переплетені між собою: аналіз, адекватна оцінка загроз та небезпек для самопочуття та ефективної активності; врахування умов діяльності; уміння докладати вольових зусиль для її регуляції; збереження емоцій на належному рівні; прийняття правильних рішень, компетентне розв'язання існуючої проблеми.

Другим важливим підходом в нашому дослідженні став *діяльнісний підхід*, уведений О.Леонтьєвим, який уможливив забезпечення єдності знань дошкільників та вольової поведінки в екстремальних ситуаціях. *Діяльнісний* підхід активізував позицію дошкільників в ситуаціях зіткнення з труднощами, переживання страху. Виховання у досліджуваних суб'єктної позиції перетворювало старших дошкільників на суб'єктів пізнання, предметно-практичної та комунікативної діяльності. Ми виходили з розуміння, що упровадження на етапі формування *діялісного* підходу сприятиме формуванню у дошкільників здатності свідомо визначати мету діяльності, планувати її та, визначати стратегію своєї поведінки, обирати адекватні способи виходу із незручних ситуацій, контролювати та регулювати власні дії та поведінку, аналізувати й оцінювати їх результативність [65].

Одним із вагомих методів у дослідженні був *компетентнісний* підхід. Він вбачав в собі ідею, яка реалізовувалася у формувальному експерименті шляхом забезпечення єдності знань, позитивного емоційного ставлення досліджуваних до уміння долати страх та оволодіння навичками довільної поведінки у стресових ситуаціях.

На думку Н. Нагорної, відносно того, що *компетентнісний* підхід в пріоритетність ставить не поінформованість дитини, а уміння розв'язувати проблеми, які виникають у пізнавальній, технологічній і психічній діяльності, у сферах етичних, соціальних, особистих взаємовідносин.

Вказаний підхід включає акценти з процесу накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок у площину розвитку у дошкільників здатності практично діяти і творчо застосовувати набуті знання і досвід у різних життєвих ситуаціях [78, с. 266–268].

Упроваджуючи *особистісно орієнтований* підхід, ми ґрунтувалися на узагальненнях І. Беґа, який зазначає: *особистісно орієнтований* підхід націлений на створення виховного середовища, який включає суб'єкт-суб'єктні взаємовідносини, що побудовані на рівноправності позицій, на взаєморозумінні, активному діалозі, співпраці; індивідуальний підхід до кожної особистості з урахуванням її особливостей; атмосферу доброзичливості; заохочення самостійності, творчості; пріоритет саморозвитку [10].

Особистісно орієнтований підхід зумовив взаємодію учасників експерименту, яка уможливила задоволення ними своїх прав на вільний розвиток, реалізацію своїх можливостей, соціально прийнятне самовираження та самоствердження. Оригінальність ідей, своєрідність пропозицій, індивідуальні уподобання, здатність до рефлексії та суб'єкт-суб'єктної взаємодії, відповідальне самовизначення у складній ситуації, вміння впоратися з негативними емоціями слугували важливими показниками прогресивного розвитку особистості.

Вагомої соціальної цінності процесу виховання вміння долати страх у досліджуваних надав саме *аксіологічний* підхід. За допомогою впливу дорослих – батьків та вихователів та вправляння у самооцінних судженнях формувалося ціннісне ставлення досліджуваних дітей до власної спроможності, здатності справлятися зі складними ситуаціями. Завдяки цьому вдосконалювалася їхня ціннісно-сміслова позиція, виховувалося вміння долати негативні переживання, повага до себе та інших [96].

Усі використані методологічні принципи було узгоджено, що забезпечило високу ефективність представленої в роботі системи формування та сприяло вираженню формулюванню концептуальних засад,

тлумаченню вихідних положень теорії. У ході роботи було розроблено адекватні методи формування, створено сприятливе середовище для оптимізації виховного процесу з метою формування у досліджуваних старшого дошкільного віку уміння долати страх.

Враховуючи складність процесу виховання у дошкільників уміння долати страх, його залежність від багатьох чинників, можна зрозуміти, що необхідно було визначити певний комплекс *педагогічних умов*, в якому кожна попередня складова готує основу для нової наступної.

З урахуванням даних констатувального етапу дослідження визначено такі три *педагогічні умови*, спрямовані на виховання у дошкільників 5-7 років уміння долати страх:

1. Розширення знань дітей про уміння долати страх, його значення в житті та ефективні засоби його долання.

2. Сприяння набуттю дошкільниками навичок реалістичної оцінки загроз, підтримки позитивного самопочуття, саморегуляції поведінки, прийняття адекватних рішень.

3. Диференціація у вихованні у дітей різного віку, статі та міри вихованості уміння долати страх. Нижче представлено характеристику кожної з означених *педагогічних умов*.

Перша педагогічна умова - знання про збагачення знань дітей про уміння долати страх, його значення в житті та ефективні засоби його долання, базувалися на даних Л. Лохвицької, яка вважає, що в дошкільних закладах освіти варто так організовувати виховний процес, щоб діти отримували цікаву й доступну для їхнього сприйняття інформацію, задовольняли інтереси, з'ясовували сутність речей навколишньої дійсності [69, с.135].

Ця педагогічна умова була в рамках дослідження введена в педагогічну практику. Саме через організовану в дошкільному закладі життєдіяльність - діти засвоювали світ у його різноманітних формах, зв'язках та залежностях. Особливостями розвитку дітей дошкільного віку, за положенням авторки

статті, є прояви ними допитливості та безстрашності. Вони ще не здобули негативного життєвого досвіду, тому й існує ризик, що діти можуть потрапити в небезпечну ситуацію, оскільки ще не досить обізнані із різними негативними чинниками. [69, с.135-136].

Важливою для обґрунтування цієї педагогічної умови є позиція І. Беха про те, що конкретні уміння, знання не передаються спадково, вони виховуються, удосконалюються. Рівень їх удосконалення залежить від вміння значущого дорослого проникнути у внутрішній світ дитини через співпереживання. Вищі регулювальні системи формуються і розвиваються у процесі соціалізації особистості, що передбачає засвоєння і перетворення соціально-культурного досвіду дитини [11, с. 149].

Друга педагогічна умова - вправління дошкільників в уміннях реалістично оцінювати загрозу, підтримувати оптимістичне самопочуття, регулювати поведінку та приймати адекватні рішення. Вона базується на теоретичному доробку М. Басова, О. Кононко, В. Котирло, А.Карпов та ін., відповідно з яким виховання у дошкільників уміння долати страх, має на меті навчити адекватній, керованій, позитивній поведінці; умінню стримувати роздратування, плач, небажання продовжувати дії; вправління у здатності докладати вольових зусиль – реалізовувати мету, долати труднощі, регулювати свою поведінку.

М. Басов підкреслював важливість розвитку стійкості, адекватності, керованості емоційної поведінки дитини дошкільного віку в процесі формування уміння долати страх. Автор характеризує емоції як внутрішній механізм, що здійснює регуляцію поведінки. Регулююча роль емоцій полягає в тому, що вона дає лише загальний напрям процесам активності, орієнтує дитину на орієнтоване коло стимулів, а емоційний стан визначає функціональний рівень діяльності [12].

Враховуючи думку В. Котирло про те, що основними чинниками формування адекватної, стійкої поведінки у різних ситуаціях є усвідомлення дитиною мотивів діяльності, вміння регулювати поведінкову реакцію. Отож,

поведінка є складним процесом, у якому в органічній єдності взаємодіють інтелектуальні, емоційні, мотиваційні й вольові процеси, що відіграють важливу роль у формуванні особистості в період дошкільного дитинства [46].

Необхідним при формуванні уміння долати страх є тренування волі дитини. За А. Карповим, воля виступає засобом регуляції, коректування негативного впливу емоцій на діяльність. Емоції, у свою чергу, додають суб'єктивного тону вольовому зусиллю, підвищують його потенціал, тому такий тісний взаємозв'язок призводить до того, що в реальній поведінці вони виявляються нероздільними. Взаємозв'язок емоційних і вольових процесів, їх вплив на контроль дитини за своїми станами в процесі діяльності зафіксовано у понятті «емоційно-вольової регуляції» [53].

Третьою педагогічною умовою організації виховного процесу була диференціація у вихованні у дітей різного віку, статі та міри вихованості уміння долати страх на етапі формування була розроблена адресна та індивідуальна програма роботи.

Доводячи доречність даної педагогічної умови базуємось на висновку О.Л. Кононко про те, що з метою підвищення ефективності процесу виховання уміння долати страх, слід враховувати особливості поведінки кожної групи дітей у ситуаціях, що лякають, уміння гідно з них виходити. Варто звернути увагу на: модальність поведінки дошкільника (переважає позитивна, негативна чи суперечлива), силу і стійкість емоцій (чи яскраво виражені, наскільки коливаються); міру дієздатності у стресовій ситуації (спроможний мобілізуватися чи швидко здається); здатність до самоконтролю та саморегуляції поведінки (здійснює з власної ініціативи чи після спонукання ззовні); результативність діяльності (висока, середня, низька) [50].

Згідно позиції Т. Киричук, суть диференційованого підходу визнання дитини найвищою цінністю. Він спрямовувався на підтримку й врахування особливостей хлопчиків і дівчаток, сміливих та боязких. Основними способами спілкування дорослого з дитиною у відповідності з цим були

запрошення, співпраця, розуміння, прийняття своєрідності кожного, уміння стати на її позицію [60, с. 30].

Свідченням ефективності визначеної нами педагогічної стратегії, є твердження О. Вашуленко про те, що «реалізація диференційованого підходу дає можливість створити комфортні умови виховання, за яких кожен дошкільник матиме рівні можливості для успішного формування й удосконалення уміння долати страх, відчуватиме свою успішність, індивідуальну спроможність, що зробить продуктивним сам процес виховання даного уміння» [20, с. 15].

З причин підвищення ефективності процесу виховання уміння долати страх у старших дошкільників, ми спиралися на дослідження С. Логачевської, яка пропонує диференціювати методи роботи з дітьми, за ступенем складності, відповідно до їхнього рівня сформованості вказаного вміння. Така робота передбачала застосування таких вправ, ігор, завдань, які потребували різного рівня ґрунтовності аналізу ситуації, узагальнення та висновків, різного характеру дій з боку дитини; були розраховані на різні види вправ, що виконуються [70, с. 18-22].

Ефективне впровадження диференційованого підходу проявилось в тому, що враховувалися початкові уміння, знання, можливості вихованців. Завдяки цьому розроблялися особливі методи роботи, спрямовані на розвиток і формування окремих складових уміння долати страх. Як зазначає О. Пильнюк, ефективність диференційованого підходу полягає в тому, що:

а) надає змогу ставити перед старшими дошкільниками виховні завдання, що передбачають пошук;

б) формуються передумови для застосування комплексних дій;

в) вправи, ігри проводяться у процесі спілкування дітей у групі, що надає можливість для обміну досвідом, набуттю нових навичок та умінь;

г) педагог виконує керівництво виховним процесом опосередковано [84].

Комплекс обґрунтованих педагогічних умов сприяв оптимізації виховного процесу, спрямованого на виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх.

Таким чином, на етапі формування було створено спеціальні умови, які забезпечували активізацію самосвідомості дітей, стимулювали їхню суб'єктивну активність, створювали відповідну мотивацію, вправляли досліджуваних у саморегуляції поведінки, сприяли ефективній підготовці батьків та вихователів до діяльності з вирішення заявленої проблеми.

3.2.Методика формувального експерименту.

Розроблена методика формувального експерименту складалася з комплексу заходів, кожен з яких доповнював інший, збагачував знання дітей та сприяв вихованню усіх складових уміння долати страх та була спрямована на роботу з вихователями дошкільних закладів та батьками вихованців.

Проблема страхів дітей дошкільного віку та їх корекція належить до числа найбільш важливих в дитячій психології і педагогіці. Ми керувалися поданим у словнику визначенням : «страх - це емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки». На відміну від болю та інших видів страждання, що викликаються реальною дією небезпечних для існування факторів, страх виникає при їх передбаченні. Великі проблеми в розвитку особистості дитини вносять емоційні порушення. Діти, чий розвиток обтяжений цими порушеннями, постійно можуть відчувати протидію різноспрямованих емоцій, і якщо боязнь, тривожність, страхи стають провідними, то вони ускладнюють соціальні контакти і знижують якість життя.

Стійкі негативні переживання впливають на найважливіший елемент самосвідомості - самооцінку, на хід розвитку особистості дитини, особливості її соціальної поведінки, її активності та самостійності. Переважаючі страхи можуть нанести сильну травму і трансформуватися в

серйозні психічні відхилення, тому важливо діагностувати і коригувати страхи дітей дошкільного віку на етапі їх формування або переважання.

На початку формувального експерименту робота проводилась з усією експериментальною групою дошкільників. Під час експерименту були використані групові та індивідуальні заняття, за допомогою яких відбувався процес оптимізації виховання у дітей уміння долати страх.

В другій частині роботи були використані методики, спрямовані на попередньо визначених дошкільників оптимального, середнього та низького рівнів вихованості уміння долати страх. В цій частині експерименту застосовувались як групові так і індивідуальні методи роботи. Впроваджено як загальні так і нові форми роботи з дітьми 5-7 річного віку. Детальний опис представлено в таблиці 3.1

Методи формування уміння долати страх у дітей 5-6 річного віку

Умови	Методи, спрямовані на ЕГ		
1.Розширення знань дітей про уміння долати страх, його значення в житті та ефективні засоби його долання.	Читання двох казок про сміливих та боязких персонажів та їх обговорення: «Казка про страх» (Анна Зайцева) «Страх» (польська казка), бесіда на тему: «Два страхи», перегляд та обговорення мультфільмів: «Страх твій страж», «Чого у лісі не буває».		
2.Сприяння набуттю дошкільниками навичок реалістичної оцінки загроз, підтримки позитивного самопочуття, саморегуляції поведінки, прийняття адекватних рішень.	Створення проблемних ситуацій; вправи для дітей у підтримці дієздатності в ситуаціях переживання страху, саморегуляції та самоконтролю своєї поведінки: «Вовк та козенятка», «Візьми себе в руки», «Що я роблю коли мені страшно? Я...», «Перетвори зі страшного в смішне».		
Диференційована робота			
3. Диференціація у вихованні у дітей різного віку, статі та міри вихованості уміння долати страх.	Рівні вихованості		
	Оптимальний	Середній	Низький
	Гра «Хвастоці», гра «Що відбувається?», вправа «Боягуз, сміливець».	Проективний метод «Згадай і намалюй» та «Робимо намистинки», метод «Ляльковий театр».	Гра «мишка та тигр», вправа «Прийми рішення», проективний метод «Знищ свій страх», читання та обговорення казки «Хоробрий боягузик».

Методи, адресовані вихователям та батькам, були зорієнтовані на розширення їхніх знань щодо уміння дітей 5-7 річного віку долати страх та використовувати їх у подальшій практичній діяльності. Робота з педагогами та батьками складалась з *групових* та *індивідуальних* форм (педагогічна рада, памятка порад для вихователів). Була проведена педагогічна рада на тему: «Уміння дітей 5-7 річного віку долати страх». Методи для батьків вихованців: метод дискусії, «круглий стіл», поради батькам боязких дітей. Головною метою було оновлення змісту педагогічної роботи приділено використанню інтерактивних форм роботи з дітьми, їх систематичності та розширеному обговоренню проблемних випадків. Вказаний перелік методів у відображений в таблиці 3.2

Таблиця 3.2

Методи роботи з вихователями та батьками на етапі формувального експерименту

Методи	
для вихователів	для батьків
1. Педагогічна рада: «Уміння дітей 5-7 річного віку долати страх». 2. Семінар-практикум на тему: «Страхи дітей та шляхи їх подолання». 3. Памятка порад вихователям.	1. Метод «Круглий стіл». 2. Метод дискусії. 3. Поради батькам боязливих дітей

Експериментальна робота з дошкільниками

За допомогою комплексної методики, представленої нижче, у дітей старшого дошкільного віку формувалися: уміння оцінювати реальні загрози, правильно застосовувати свої можливості, проявляти вольові зусилля, контролювати свою поведінку, бути впевненими в собі, досягати необхідної цілі.

З метою реалізації першої педагогічної умови: *розширення знань дітей про уміння долати страх, його значення в житті та ефективні засоби його додання*, було роблено комплекс методик по роботі з дошкільниками.

Як позначує Т. Зінкевич-Евстигнеєва, що одним з методів корекції дитячих страхів, що відноситься до арттерапевтичного напрямку, є казкотерапія – метод, що використовує казкову форму для інтеграції особистості, розвитку творчих здібностей, розширення свідомості, вдосконалення взаємодії з оточуючим світом [35; 37, с. 183].

Під час експериментальної роботи дітям було запропоновано дві казки про сміливих та боязких героїв (Додатки И, Т). Метою першої казки було розширення знань досліджуваних про негативний вплив страху на поведінку та емоційний стан людини. Метою другої казки було інформування дітей способів долання страху, закріплення знань про якості сміливої і боязкої людини. Читання й обговорення казок відбувались під час занять де були задіяні всі досліджуванні.

Структура заняття складалась з читання дітям казки та обговорення її героїв, їх поведінки. Бесіда була направлена на аналіз позитивних і негативних вчинків, можливих способів долання страху. Досліджуваним було запропоновано обґрунтувати свою думку, сприяючи розвитку їх суб'єктної активності. На основі цього збагачувалися знання дітей про уміння долати страхи, зразки поведінки в ситуаціях, що викликають страх.

Після обговорення казок, експериментатор провів заключну бесіду на тему: «Два страхи» (Додаток Ж) метою якої було уточнення поняття боягуз і сміливець, показати, що у різних людей страх буває різним – великим або маленьким, виховувати бажання бути сміливим.

Певну надію було покладено на перегляд і обговорення мультфільмів. Досліджуваним було запропоновано два мультфільми «Страх твій страж» та «Чого у лісі не буває», метою яких було поглиблення та закріплення знань про сміливість і боягузництво, вміння аналізувати існуючі загрози, поведінку хоробрих героїв та боязких. Мультфільми переглядалися в першу половину дня всією групою. Після перегляду експериментатор разом з дітьми обговорювали побачене, звертав увагу на способи дій героїв, за допомогою яких вони долали страх.

З метою реалізації другої педагогічної умови: *сприяння набуттю дошкільниками навичок реалістичної оцінки загроз підтримки позитивного самопочуття, саморегуляції поведінки, прийняття адекватних рішень* було використано ряд методів. Детальніше про кожний із них.

Першим методом було створення проблемних ситуацій, метою даного методу виступало створення у досліджуваних певного стилю поведінки у ситуації, яка лякає та прийняття адекватних рішень. Експериментатором було проведено три проблемні ситуації (Додаток К), обговорення їх відбувалось в другій половині дня під час прогулянки з усією групою дітей. Ситуацій було три.

Другим методом було застосовано чотири вправи (Додатки У). Вони мали на меті: формування у старших дошкільників уміння звільнитися від страху; уміння підтримувати дієздатність в стресовій ситуації, розвиток у дитини саморегуляції та самоконтролю поведінки в складних умовах. Кожна наступна вправа доповнювала іншу, сприяла закріпленню набутих раніше умінь.

Вправи здійснювались під час різних організаційних моментів: на прогулянках, під час занять та у вільний від занять час. З метою задіяння всіх досліджуваних дітей до участі у вправах, вони планувалися та проводилися три-чотири разів на тиждень. В ході проведення зважувались вікові та індивідуальні властивості дітей, їх настроїв та бажання виконувати/не виконувати. Участь приймали у проведених вправах всі досліджувані, вихователь та експериментатор. Саме дорослі були позитивним прикладом для наслідування.

З метою реалізації третьої педагогічної умови *передбачалося диференціація у вихованні у дітей різного віку, статі та міри вихованості уміння долати страх*.

Для реалізації даної педагогічної умови було організовано ціленаправлену роботу експериментатора з досліджуваними різних рівнів вихованості означеного уміння; реалізовано комплекс заходів, спрямованих

на активізацію позиції вихователів і батьків щодо формування уміння долати страх у дошкільників різного віку, статі.

Процес диференційованої роботи з досліджуваними різних рівнів вихованості уміння долати страх прогнозував комплекс особливих для кожного формувальних дій.

Схарактеризуємо види робіт, організованих з дітьми, віднесеними до *оптимального* рівня вихованості уміння долати страх. Оскільки діти, які увійшли до даного рівня не завжди реалістично оцінювали ситуацію та приймали адекватні рішення, свій досвід під час переживання страху використовували тільки завдяки спонуканням дорослих, для них було розроблено комплекс методів: дві гри та вправу спрямованих на формування цих умінь.

Першим методом було проведення ігор (Додаток І), метою першої гри було формування адекватної самооцінки та виховання впевненості в собі. Експериментатор пропонував досліджуваним заплющити очі та подумати, чим би вони могли похвалитися та поділитися цим з іншими. Діти по черзі передають іграшку і діляться своїми успіхами. Друга гра була направлена навчити дітей аналізувати ситуацію, об'єктивно оцінювати умови, що склалися. Ведучий задіював усіх дітей, стимулював до аналізу ситуації, заохочував дошкільників давати пропозиції варіантів виходу з неї. Дані ігри проводились в межах занять.

Другим методом була проведена вправа (Додаток З) метою якої був розвиток здібностей розуміти і відтворювати емоції і почуття; тренінг емоційних станів: страх, сміливість; вироблення вміння, що дають можливість перебороти страх. Експериментатором було запропоновано уявити щось страшне та показати як вони злякались, після чого досліджувані показували навпаки – сміливість. Вправа проводилась зі всією групою дошкільників.

Досліджувані *середнього* рівня вихованості уміння долати страх потребували поглиблених знань про дане уміння, з огляду на це, нами була

використана проєктивна методика «Згадай і намалюй». Метою даної методики є: формування у дошкільників уміння аналізувати ситуацію та реально оцінювати загрози. Дошкільнику пропонували згадати й намалювати на одному аркуші паперу дві ситуації з життя: відчували несильний страх і коли відчував сильний страх. Після цього малюнки обговорювалися. Експериментатор уважно слідкував за тим що дитина розповідає та за сюжетом малюнка, звертаючи увагу в якій мірі дитина оцінює загрозу. При потребі він міг долучитись до розповіді дитини та з допомогою навідних питань, допомогти реально оцінити події, які зображені, відтворити дану ситуацію з різних боків. Даний метод проводиться окремо з кожною дитиною.

Другим був використаний проєктивний метод «Робимо намистинки» (Додаток М), і мав на меті формування адекватної самооцінки, надання досліджуванім можливості відчутти себе сильними та сміливими. Експериментатор пропонував з солоного тіста зробити кульки на намисто, нанизуючи намистинки досліджувані промовляли «Я сміливий», «Я розумний» і т.д. Даний метод проводився під час занять ідивідаульно з кожною дитиною.

Третім методом для дітей даного рівня вихованості слугував метод «Ляльковий театр», що дозволив винести назовні свої переживання, свої страхи. Досліджувані приміряли ролі, тих персонажів, яких бояться. Було програно сюжет «Що станеться, якщо...»: спочатку досліджувані проговорювали найгірший варіант, який їм ввижається. А потім програвали оптимістичний варіант розвитку подій. Даний метод відбувався поза межами занять.

Особливу увагу потребували досліджувані *низького* рівня вихованості уміння долати страх. По даним констатувального експерименту з'ясувалося, що досліджувані даного рівня вихованості є здебільшого непевнені у собі діти, з низькою самооцінкою, незпроможні регулювати свою поведінку та самостійно приймати рішення. З урахуванням цього на даному етапі

формування робота була спрямована на розвиток в них впевненості у своїх силах та позитивної думки про себе. Спираючись на це було використано гру, вправу, проєктивну методику та читання й обговорення казки. Першою була запропонована гра (Додаток Ї), яка була спрямована на формування адекватної самооцінки дошкільників, надала можливість відчути себе сильними і сміливими. Гра проводилась під час прогулянок. Під час гри були задіяні усі досліджувані, що надало можливість побути в різних ролях та відчути себе як сміливим так і боязким.

Наступним методом було використано вправу (Додаток Й), яка була направлена на формування уміння приймати відповідні рішення у різних життєвих ситуаціях. Експериментатором було пропонувано різні ситуації, які вимагали швидкого рішення. Досліджувані оцінювали ситуацію і пропонували різні варіанти її вирішення.

Задля формування позитивного самоствавлення у дошкільників з низьким рівнем вихованості уміння долати страх було використано проєктивний метод (Додаток Н). Мета: формування позитивної самооцінки, сприяння зміні ставлення до себе з негативного на позитивне. У вільний від занять час експериментатор проводив даний метод, який включав в себе 4 етапи: попередню бесіду, створення зображення, знищення зображення, раціональне пояснення дитині сенсу показаного прийому. Метод здійснювався індивідуально з кожною дитиною.

Останнім проведеним методом було читання й обговорення казки (Додаток Л). Вона сприяла розширенню уявлень дітей про засоби дій та поведінку в ситуаціях, що викликали страх. Ця казка відображає різні форми поведінку персонажів (сміливих, боязких), які є доступними для обговорення аналізу досліджуваними, що в свою чергу збільшує знання дошкільників про страх та уміння його долати. Даний метод проводився в межах проведення занять.

Оскільки, умови виховання у досліджуваних уміння долати страх, як в сімі так і в суспільстві відіграють важливу роль, нами на даному етапі

формування було проведено комплекс методів та форм оптимізації виховної роботи для батьків та вихователів. З цією метою були організовані засідання педрад; проводились консультації та семінари для вихователів; розроблялися пам'ятки для батьків досліджуваних різних рівнів вихованості уміння долати страх, проводились круглі столи та дискусії з ними. Нижче – більш детально охарактеризуємо роботу з дорослими.

Методика роботи з вихователями містила в собі проведення тематичних засідань педрад, консультацій та семінар-практикум для педагогів. Особлива увага спрямованої роботи включала: збагачення їх знань щодо використання можливих форм, методів роботи з дошкільниками стосовно формування в них уміння долати страх. Що в свою чергу дало можливість педагогам оволодіти новими навичками в даному напрямі, теоретичними знаннями, практичними уміннями.

Робота з вихователями

Використано комплекс методів, спрямованих на розширення та поглиблення знань вихователів, осягання ними практичних умінь щодо виховання у дошкільників 5-7 річного віку уміння долати страх. Всі методи були взаємопов'язаними, сприяли формуванню у вихователів конструктивного відношення до зазначеної проблеми. До даного комплексу входили: педагогічна рада, семінар-практикум, пам'ятка порад вихователям. Нижче описаний кожний з них.

Під час проведення констатувального експерименту було з'ясовано, що педагоги не досить обізнані в знаннях щодо «уміння дітей 5-7 річного віку долати страх», з метою їх розширення та поглиблення було проведено педагогічну раду на тему: «Уміння дітей 5-7 річного віку долати страх» (Додаток О). Що сприяло більш розширеному уявленню та розумінню проблеми уміння дітей долати страх.

На педагогічній раді вихователям зачитувалась доповідь психолога, метою якої було підвищення рівня знань щодо досліджуваного явища. Після доповіді відбулось обговорення, де кожен міг висловити свою думку по

заданій темі. В рамках даного методу була застосована доповідь експериментатора, яка спрямована на ознайомлення вихователів з поняттям «уміння дітей 5-7 річного віку долати страх», підтвердження необхідності у вирішенні вказаної проблеми. Це дало змогу більш глибоко зрозуміти зміст даного уміння.

З метою формування практичних умінь у педагогів відносно розвитку уміння долати страх у дошкільників було проведено семінар-практикум «Страхи дітей та шляхи їх подолання» (Додаток П), метою даного семінару було розширити і поповнити знання вихователів про вікові особливості появи страхів та їх профілактика. На семінарі виступали психолог, методист, вихователі, експериментатор. В структурі семінару був включений інформаційний блок, який містив міні-лекція експериментатора «Страхи. Вікові особливості появи страхів у дітей» та практичний блок: виконання вправ на долання страху направлених на дошкільників. По заключенню кожний учасник аналізував, яку роль він відіграв у процесі семінару.

По закінченню семінару всім учасникам було роздано «Памятку порад вихователям» (Додаток Р).

Робота з батьками

Важливий вплив на дітей в формуванні уміння долати страх мають батьки, тому наша робота передбачала співпрацю з батьками. Вона була про страх вцілому, розширення знань про методи виховання у дітей умінь до самоконтролю, надавати підтримку в складних ситуаціях. З батьками проводились такі методи роботи: дискусія, «круглий стіл», поради батькам боязливих дітей.

Одним із використаних методів проведених з батьками була дискусія. Метою якої було набуття нових знань щодо виховання уміння долати страх у дітей 5-7 річного віку та обмін досвідом батьків. Головними питаннями дискусії постали: «Чи потрібно дорослим допомагати дитині у подоланні страху?», «Які методи виховання використовувати для формування у

дошкільників уміння себе контролювати?», «Які методи допомагають дитині правильно оцінювати ситуацію, що викликала страх?».

Другим методом роботи з батьками, був метод «круглий стіл». Метою якого був, усвідомлення батьками серйозності проблеми уміння дитини долати страхи. Участь у цьому заході взяли: батьки досліджуваних дітей, психолог та експериментатор. Під час обговорення головними питаннями виступали: «Чому формувати уміння долати страхи важливо саме у 5-7 річному віці?», «Які найкращі методи формування уміння знаходити правильний вихід з ситуації, що викликала страх є?».

Для батьків, діти яких мають низький рівень вихованості уміння долати страх, було підготовано низку порад (Додаток С).

Таким чином, комплексна методика виховання у досліджуваних старшого дошкільного віку уміння долати страх охоплювала усіх учасників експерименту, передбачала як загальну, так і диференційовану роботу з ними, спрямовувалася на оптимізацію освітнього процесу з метою збалансування часткових умінь, дозволяла урізноманітнити та оновити зміст та форми роботи дошкільного закладу з сім'єю.

3.3.Оцінка ефективності системи формування у дошкільників уміння долати страх

По закінченню формувального експерименту був проведений контрольний зріз, метою якого було здійснення порівняльної характеристики рівнів виховності у дошкільників 5-7 річного віку уміння долати страх на початковому та завершальному етапах. У такий спосіб визначалася ефективність застосованої у формувальному експерименті методики оптимізації виховного процесу, спрямованого на розвиток досліджуваного явища та перевірку наукової гіпотези.

У контрольному експерименті взяли участь ті самі досліджувані, які брали участь у констатувальному. Загальна кількість досліджуваних становила 42 дошкільники: 21 дитина увійшла до складу експериментальної

групи, 21 – контрольної, контрольним експериментом були охоплені 42 батька (по 21 у ЕГ та 21 КГ) та 16 вихователів (8 у ЕГ та 8 КГ). Було застосовано комплекс методів, аналогічних використаних на констатувальному етапі.

Контрольний етап експерименту спрямовувався на виявлення того, наскільки змінилися часткові уміння загального уміння долати страх у дітей 5-7 річного віку як особистісного інтеграла.

У межах експерименту було визначено, що здатність аналізувати, більш-менш адекватно оцінювати існуючі загрози, залежала від наявності знань дошкільників про страх та його вплив на себе й свою поведінку. Вказані часткові уміння складали *когнітивний* компонент.

Зважаючи на те, що на контрольному етапі у досліджуваних ЕГ було зафіксовано загальне підвищення рівня знань про страх та його вплив на людину, правомірно говорити про ефективність застосованих методів: бесіда на тему: «Два страхи», читання казок «Страх», «Казка про страх» з подальшим обговоренням поведінки героїв в ситуаціях страху. Аналіз умов, в які потрапили герої, сприяли підвищенню здатності досліджуваних до аналізу та адекватної оцінки реалістичних і нереалістичних загроз.

Результати, які ми отримали, підтвердили, що послідовне й систематичне застосування в процесі життєдіяльності досліджуваних інформації про страх, реальні й нереальні загрози, обговорення вчинків сміливих і боязких героїв, досить сильно підвищує їхній рівень знань з даної проблеми, спроможність аналізувати й адекватно оцінювати існуючі загрози. Застосовані методи відповідно до віку, потреб, інтересів, бажань дошкільників сприяли ефективному засвоєнню теоретичної інформації та вихованню практичних навичок у вирішенні стресових ситуацій.

Результати контрольного експерименту підтверджують позитивну динаміку змін *емоційно-ціннісного* компонента в ЕГ і КГ. Значне збільшення кількості досліджуваних із *високим* та *оптимальним* рівнями сформованості вказаного компонента уміння долати страх в ЕГ, порівняно із

досліджуваними КГ, свідчить про ефективність застосованих методів (читання й обговорення казок, вправлення в оптимістичному ставленні до своїх чеснот, власних можливостей, перегляд мультфільмів). У ході дослідження підтверджено: оцінка дорослих, що мають авторитет, позитивно впливає на уміння долати страх, на зведення даного уміння до найвищих цінностей та посилення соціальної мотивації дітей.

Дані контрольного експерименту підтверджують зменшення кількості дітей ЕГ, що мають *низький* рівень *поведінкового* компонента та характеризується збільшенням кількості дітей дошкільного віку з *високим* та *оптимальним* рівнями сформованості цього компонента. Отже, маємо право говорити, що використані нами методи формування спроможності регулювати власну поведінку, а саме: створення проблемних ситуацій, вправи для дітей у підтримці дієздатності в ситуаціях переживання страху, саморегуляції та самоконтролю своєї поведінки виявилися ефективними.

В ході контрольного зрізу з'ясувалося, що кількість досліджуваних КГ майже не змінилася в порівнянні з початковим етапом. З огляду на це, можемо говорити, що без систематичного вправлення дошкільників в самоконтролі та саморегуляції власної поведінки, загальний рівень досліджуваних умінь не зміниться. Незначні зміни відбуваються лише за рахунок дорослішання та набуття життєвого досвіду, але це відбувається повільно.

Динаміка позитивних змін у рівнях сформованості поведінкового компонента відносно з когнітивним та емоційно-ціннісним виявилася менш значущою, що засвідчує складний характер процесу формування поведінки дошкільників у стресових ситуаціях. Підсумок оцінювання досліджуваного явища за компонентами на контрольному та констатувальному етапах експерименту по ЕГ та КГ відображено у таблиці 3.3

Таблиця 3.3

Динаміка змін в умінні долати страх дошкільників ЕГ та КГ груп за компонентами

Рівні	Констатувальний етап						Контрольний етап					
	Компоненти											
	Когнітивний		Емоційно-ціннісний		Поведінковий		Когнітивний		Емоційно-ціннісний		Поведінковий	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Високий	14,3	19	9,6	9,6	4,8	9,6	28,6	19	23,8	14,3	19	9,6
Оптимальний	23,8	28,6	23,8	33,3	23,8	14,3	33,3	28,6	42,8	23,8	38,1	23,8
Середній	28,6	23,8	33,3	33,3	38,1	42,8	23,8	28,6	23,8	23,8	28,6	42,8
Низький	33,3	28,6	33,3	23,8	33,3	33,3	14,3	23,8	9,6	38,1	14,3	23,8

Аналіз даних контрольного етапу роботи засвідчив існування відмінностей у динаміці змін за рівнем вихованості *когнітивного* компонента в дошкільників ЕГ та КГ. Позитивні зміни відбулися в межах *високого* рівня в досліджуваних ЕГ: на констатувальному етапі їх налічувалося 14,3%, на контрольному – 28,6% .

Суттєві зміни відбулися у дошкільників ЕГ в межах *оптимального* рівня: показники уміння долати страх зросли на 14,4%, а дітей КГ зменшилась на 1,3%. У складі *середнього* були зафіксовані такі зміни: на початковому етапі досліджуваних ЕГ було 28,6%, а після формування стало 19%, тобто відбулося зниження кількості досліджуваних за рахунок збільшення *високого* та *оптимального*. Щодо КГ, то на констатувальному було виявлено 23,8%, на контрольному – 28,6%.

Значні зміни відбулись у кількості дітей ЕГ *низького* рівня. Їх відсоток зменшився на 19%, чого не зафіксовано у досліджуваних КГ. На констатувальному етапі дітей даної категорії в ЕГ було 33,3%, КГ – 28,6% ; на контрольному їх стало 14,3% в ЕГ і 23,8% - в КГ. Тобто, констатовано

тенденцію до підвищення загального рівня вихованості уміння аналізувати, оцінювати реальні й нереальні загрози, мобілізуватися на долавання перешкод та підтримки оптимістичного самопочуття як важливих складових уміння долати страх.

На початковому етапі дослідження кількість дошкільників з *високим* рівнем вихованості емоційно-ціннісного компонента в ЕГ становила 9,6%, на контрольному їх кількість збільшилась до 23,8%. Водночас кількість дітей КГ (9,6%) збільшилась лише на 4,7% і становила 14,3%.

Встановлено, що відбулися зміни у межах *середнього* рівня як у ЕГ, так і у КГ. Кількість досліджуваних ЕГ і КГ зменшилась на 9,5% (констатувальний – 33,3% ЕГ, КГ; контрольний – 23,8% ЕГ, КГ).

Ефективність здійсненої роботи засвідчує той факт, що досліджувані ЕГ з *низьким* рівнем сформованості емоційно-ціннісного компонента уміння долати страх, яких у констатувальному експерименті було 33,3%, на контрольному зафіксовано 9,6%. Разом з тим, кількість таких дітей КГ на констатувальному етапі зменшилась на 9,5%, а на контрольному збільшилась на 28,5% і становила 38,1%.

Виявилося, що кількість дітей ЕГ з *низьким* рівнем сформованості поведінкового компонента зменшилась на 19% (на контрольному – 14,3%, на констатувальному – 33,3%). На констатувальному етапі, *низькій* рівень складала 33,3% досліджуваних КГ, на контрольному їх стало 19%, тобто зменшилась на 14,3%.

Кількісний аналіз поведінки досліджуваних ЕГ з *середнім* рівнем засвідчив позитивні зміни. Так, на контрольному етапі за *поведінковим* компонентом зафіксовано зменшення досліджуваних ЕГ з *середнім* рівнем на 9,5% (констатувальний – 38,1%, контрольний – 28,6%). Дані *середнього* рівня КГ досліджуваних залишилися без змін (констатувальний – 42,8%, контрольний – 42,8%).

Кількість дошкільників ЕГ, зарахованих до *оптимального* рівня, на контрольному етапі значно збільшилися – на 14,3% і склала 38,1% (на

початковому було 23,8%). Кількість досліджуваних КГ на контрольному етапі змінився на 9,5% і складає 23,8% (на початковому – 14,3%).

Дошкільники ЕГ, які входять до *високого* рівня, на контрольному етапі було зафіксовано 19% від загальної кількості. Це на 14,2% більше ніж на початковому (4,8%). Дані досліджуваних КГ на констатувальному – 9,6%, на контрольному збільшились на 4,7% і становлять 14,3% дітей з високим рівнем.

Аналіз кількісних даних засвідчує позитивні зміни у сформованості кожного з компонентів уміння долати страх у дошкільників ЕГ. Прикро, але залишається четверта частина дітей старшого дошкільного віку, які мають *низький* рівень вихованості зазначеного уміння. Можливими причинами цього факту можуть бути: байдужість батьків до вирішення даної проблеми, неналежне використання вихователями запропонованих методів та прийомів формування даного вміння, особисті особливості дітей: впертість, небажання щось змінювати.

Стосовно дошкільників КГ можемо зробити такий висновок: відбулися незначні зрушення у сформованості *когнітивного*, *емоційно-ціннісного* та *поведінкового* компонентів. Зіставляючи результати початкового й контрольного етапів, можемо констатувати що кількість досліджуваних, які мають *високий*, *оптимальний* і *середній* рівень вихованості уміння долати страх збільшилися в середньому лише на 4,8%. Змін не відбулося у дітей з *низьким* рівнем сформованості (на початковому етапі – 28,6%, на контрольному – 28,6%).

Головною причиною низьких показників є: недостатня увага вихователів до роботи з дитячими страхами та виховання уміння їх долати. Педагоги зверталися до цієї теми лише на заняттях з охорони безпеки життєдіяльності.

Порівняння результатів контрольного і констатувального експериментів засвідчило позитивну динаміку змін емпіричних даних в обох групах досліджуваних. Узагальнену інформацію за рівнями вихованості уміння долати страх відображено у таблиці 3.4

Таблиця 3.4

**Динаміка змін у рівнях вихованості уміння долати страх у
дошкільників 5-7 річного віку ЕГ та КГ**

Рівень	Кількісний склад у %					
	ЕГ		Динаміка	КГ		Динаміка
	Констатувальний етап	Контрольний етап		Констатувальний етап	Контрольний етап	
Високий	9,6	23,8	+14,2	12,7	14,3	+1,6
Оптимальний	23,8	38,1	+14,3	25,4	25,4	0
Середній	33,3	25,4	-7,9	33,3	31,6	-1,7
Низький	33,3	12,7	-20,6	28,6	28,6	0

Якісний аналіз поданих у таблиці кількісних даних свідчить про позитивні зміни в межах *високого* рівня. Досліджувані ЕГ, які увійшли до *високого* рівня, характеризувалися збалансованістю *когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового* компонентів. Діти ЕГ отримали ґрунтовані знання в межах проблеми страху та уміння його долати, на основі цього оволоділи здатністю аналізувати ситуацію, адекватно оцінювати існуючі загрози; навчилися докладати вольових зусиль для доцільної регуляції та підтримки оптимальної діздатності, збереження емоційної рівноваги в ситуаціях, що викликали страх. Вихованці даного рівня проявили уміння доцільно регулювати власну поведінку, показали різні способи виходів із складних ситуацій, обираючи більш дієві.

Суттєві зміни відбулися у межах *оптимального* рівня. У дошкільників вказаного рівня найбільшою мірою сформований *емоційно-ціннісний* компонент. Досліджувані проявили позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе, своїх умінь, можливостей. Оскільки вихованці не завжди були спроможними вирішувати складні ситуації, вони втрачали позитивне

ставлення до себе. Якісні зміни відбулися в межах *когнітивного* компонента. Проведені бесіди показали наявність глибоких знань про страх та уміння його долати, відносно з початковим етапом. Складним виявилось формування *поведінкового* компонента: вихованці не завжди використовували ефективні засоби вирішення ситуацій, приймали адекватні рішення в ситуаціях, що викликав страх.

Дані результатів контрольного експерименту дали можливість виокремити досліджуваних ЕГ із *середнім* рівнем вихованого уміння. Було зафіксовано зростання обсягу та глибини знань щодо страху, підвищилось прагнення використовувати їх в екстримальних ситуаціях, чого вони не мали на констатувальному етапі. В той же час, їхні знання не збігаються з діями, тобто, простежується дисбаланс *когнітивного* та *поведінкового* компонентів. За допомогою використаних формувальних впливів діти вказаного рівня стали частіше проявляти ціннісне відношення до себе як до суб'єкта долання страху. Але на жаль, їхня дієздатність та адекватна поведінка залишилися нестабільними і мали здебільшого ситуативний характер. Можемо зробити висновок, що *когнітивний*, *емоційно-ціннісний* та *поведінковий* компоненти в дітей старшого дошкільного віку сформовано лише частково і залежать від умов організації діяльності.

Внаслідок впровадженої комплексної методики формування знизилась кількість вихованців ЕГ з *низьким* рівнем вихованості уміння долати страх. Діти, які не збагатили свої знання та не покращили ставлення характеризувалися невпевненістю, бажанням уникнути нового і складного. 2/3 цих досліджуваних значно покращили власні показники: вони могли розповісти про страх та уміння його долати, поводитись впевненіше, емоції були більш стабільними. Але вони рідко йшли на ризик та майже не проявляли сміливість. Визначено, що дана категорія дітей найважче піддавалась виховним впливам і потребувала подальшої систематичної роботи.

Застосований диференційований підхід до виховання у дошкільників кожного рівня уміння долати страх призвів до позитивних результатів. Впроваджені в його межах індивідуальні форми роботи сприяли можливості приділити значну увагу дошкільникам, які потребували цього та підвищити рівень їхнього уміння долати страх.

На контрольному етапі дослідження також важливим завданням було визначення кількісних та якісних змін, що відбулись у типах ставлення до проблеми уміння дошкільника долати страх у батьків та вихователів.

Задля перевірки ефективності проведеної роботи з вихователями, спрямованої на збагачення та розширення їхніх знань про сутність «уміння долати страх» та форми, методи, засоби його виховання, було проведене спостереження за спільною діяльністю вихователів та дошкільників.

У вихователів ЕГ, зарахованих до *раціонального типу*, значно розширилися і поглибилися знання про уміння вихованців долати страх та методів, форми і засоби його виховання. Вихователі доцільніше їх застосовували у практичній роботі, вдосконалювалися їхні уміння використовувати педагогічну оцінку у вихованні у досліджуваних уміння долати страх, збагатилися методи вправлення дошкільників у позитивному ставленні до своїх переживань. Зафіксовано оптимістичну динаміку в умінні педагогів аналізувати складні ситуації, сприяти збереженню ними емоційної рівноваги. Вихователі вказаного типу внесли зміни у свої плани виховної роботи, включили до них нові форми роботи, спрямовані на ефективне вирішення вказаної виховної проблеми.

У вихователів *розбіжного* типу якісний аналіз результатів контрольного зрізу показав значно вищий, ніж раніше, інтерес до дитячих страхів та уміння їх долати. Порівнюючи з констатувальним етапом педагога вказаного типу урізноманітнили свої плани виховної роботи методами та формами виховання у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх, що в свою чергу мало вплив на формування практичних навичок. Раніше в своїй роботі вихователі використовували лише словесні методи – бесіди та читання казок.

Дана категорія вихователів змогла об'єктивно проаналізувати та визначити ієрархію важливих змін, яких потребує їхня виховна діяльність. Але головним недоліком і після проведеної формувальної роботи залишилася не систематичність вправління дошкільників в умінні долати страх.

Якісний аналіз результатів засвідчив позитивні зміни у діяльності педагогів *незбалансованого* типу по відношенню до зазначеного уміння. На контрольному етапі зафіксовано підвищення частоти вправління вихователями дошкільників в умінні долати страх, використання ними більшої кількості методів, направлених на формування часткових вказаних умінь. Завдяки проведеному на формувальному етапі дослідження тренінгу значно змінилося їхнє ставлення з байдужого на зацікавлене. Вони проявили більше прагнення до позитивних змін у вихованні у досліджуваних уміння долати страх.

Деякі позитивні зміни відбулися у вихователів *заперечливого* типу: дещо розширилися знання з досліджуваної проблеми, але у спілкуванні з дітьми старшого дошкільного віку та у спільній з ними діяльності зміни відбулись лише незначні. Вихователі вказаної категорії використовували недостатню кількість методів та засобів. Був помітний дисбаланс їхніх знань та практичних дій. Можемо припустити, що ці педагоги належною мірою не усвідомлюють важливості вирішення даної проблеми і не прагнуть змін у власній педагогічній діяльності.

Динаміку змін, які відбулися у відношенні педагогів до уміння дошкільників долати страх зафіксовано у порівняльній таблиці 3.5

Таблиця 3.5

Динаміка змін у кількісному розподілі типів відношення педагогів на констатувальному та контрольному етапах (%)

Тип відношення педагогів	ЕГ – 8 педагогів			КГ – 8 педагогів		
	Конст.	Контр.	Динаміка	Конст.	Контрол	Динаміка
Раціональний	12,5	25	+12,5	12,5	12,5	0
Розбіжний	25	37,5	+12,5	25	37,5	+12,5

Незбалансованого	37,5	25	-12,5	25	25	0
Заперечливий	25	12,5	-12,5	37,5	25	-12,6

Якісний аналіз кількісних даних, поданих у таблиці засвідчив позитивну динаміку змін у кількісному розподілі типів відношення вихователів ЕГ до виховання у досліджуваних уміння долати страх. З'ясовано, що більш ніж у тричі збільшився відсоток педагогів з конструктивним типом. Дана категорія вихователів характеризувалася: усвідомленням важливості вирішення досліджуваної проблеми у дошкільників; активною участю у проведених заходах; проявом зацікавленого ставлення до теоретичних матеріалів та практичних методів вирішення проблеми страхів дітей та уміння їх долати.

Прикро, та 12,5% педагогам не вдалося суттєво змінити відношення до дитячих страхів та уміння дітей 5-7 річного віку їх долати. Вказана категорія вихователів характеризувалася пасивним ставленням до організованих нами форм роботи, ігноруванням тренінгу, байдужістю до запропонованого їм дидактичного матеріалу, спрямованого на виховання у досліджуваних уміння долати страх.

Аналіз отриманих даних констатувального та контрольного етапів експериментальної роботи продемонстрували, що майже не змінилося відношення до проблеми дитячих страхів та уміння їх долати педагогів КГ, які не брали участі у формульованому експерименті. Дані констатувального та контрольного етапів дослідження відрізняються на 12,5%. Що стосується вихователів з конструктивним типом відношення, то даний показник залишився без змін. Попри актуальність проблеми виховання у старших дошкільників уміння долати страх, вихователі виявилися неспроможними самостійно визначати його сутність та наявні методи подолання дітьми страхів.

Проведеним аналізом роботи даної категорії педагогів було зафіксовано зміну їхнього відношення до досліджуваної проблеми дитячих страхів.

Так, 25% педагогів вносять до своїх планів методи та форми роботи, щодо виховання у старших дошкільників уміння долати страх. Інтервал їх використання становив два-три рази на тиждень, в той час як на констатувальному етапі їх нараховувалось лише 12,5% і проводилися заходи такого спрямування один раз.

З'ясовано, що 37,5% педагогів так і не внесли змін до планів роботи з дітьми. Тобто, понад третини усієї кількості учасників досліджуваної роботи характеризувалися неспроможністю ефективно впливати на поведінку дошкільників, надавали перевагу традиційним методам роботи.

По даним контрольного експерименту, близько двох третин батьків, як і раніше, здебільшого мали негативний вплив на уміння дошкільників долати страх. Підтвердженням цього факту були відповіді самих досліджуваних дітей, тобто при поясненні дошкільникам їхньої неправильної поведінки в ситуаціях, що породила страх, нам доводилось чути від них: «Моя мама на таке нічого не каже». Отже, звичка батьків ігнорувати дитячі страхи виявилася надміру консервативною.

В той час, на 33,3% батьків система формувальний вплив помітно вплинула. Досить вагомим позитивним показником змін було зростання батьківської уваги до проблеми дитячих страхів та спроможності їх долати.

Під час спостереження нами було з'ясовано, що 54,8% батьків змінили негативний характер спілкування зі своїми дітьми у ситуаціях, що викликала стрес, на позитивну. Вони часто нагадували про сміливі якості героїв казок або людей («Ти такий сміливий як супер герой!», «А ну згадай мультфільм про Котигорошка, який він сильний!»), що дало можливість дитині самостійно приймати рішення та адекватно оцінювати ситуацію.

Встановлено, що близько 31% батьків проявили значно більшу зацікавленість, ніж на початковому етапі дослідження: вони зверталися до педагогів та експериментатора із різними запитаннями про методи виховання у дітей уміння долати страх, цікавилися художньою літературою з даної досліджуваної проблеми.

Порівняння результатів початкового та контрольного етапів дослідження дало можливість охарактеризувати динаміку змін у кількісному розподілі представників кожного з визначених раніше типів відношення батьків до досліджуваного явища. Результати подано в таблиці 3.6

Таблиця 3.6

**Динаміка типів відношення батьків до уміння дитини 5-7 річного віку
долати страх за результатами спостереження (%)**

Тип відношення педагогів	ЕГ – 21 батьків			КГ – 21 батьків		
	<i>Конст.</i>	<i>Контр.</i>	<i>Динаміка</i>	<i>Конст.</i>	<i>Контрол.</i>	<i>Динаміка</i>
Раціональний	14,3	28,6	+14,3	14,3	14,3	0
Розбіжний	23,8	28,6	+4,8	33,3	33,3	0
Незбалансованого	28,6	33,3	+4,7	23,8	28,6	+4,8
Заперечливий	33,3	9,5	23,8	28,6	23,8	-4,8

Вказані в таблиці дані підтверджують позитивні зміни, які відбулися у відношенні батьків до формування у старших дошкільників уміння долати страх. Кількість батьків, що мають *раціональний* тип відношення ЕГ збільшилось в два рази. Водночас зменшився більш, ніж в чотири рази, склад батьків *заперечного* типу. Це свідчить про те, що впроваджена в педагогічну практику методика формування у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх виявилася ефективною.

Експериментальні дані таблиці щодо батьків КГ показали, що відбулись незначні зрушення їхнього відношення до проблеми уміння дошкільників долати страх. Кількість дорослих *раціонального* типу відношення до досліджуваної проблеми залишились без змін. В межах *заперечного* типу залишилося 23,8% батьків. Вони не проявили потрібної уваги до даної проблеми та бажання щодо її вирішення. Відношення батьків даної категорії залишилось тотожним тому, що було на початковому етапі дослідження.

На контрольному етапі експерименту було здійснено повторне *анкетування* батьків, що дало можливість отримати інформацію щодо змін,

які відбулися в їхньому відношенні до виховання уміння дитини долати страх, в порівнянні як смілих так і боязких, обізнаність та застосування сучасних методів розв'язання проблеми.

Проведений аналіз співставлення даних по констатувальному та контрольному етапах роботи надав можливість отримати такі результати (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Динаміка типів відношення батьків до формувального експерименту та після нього (%)

Тип відношення батьків	ЕГ – 21 батьків			КГ – 21 батьків		
	Констат.	Контроль.	Динаміка	Констат.	Контроль.	Динаміка
Раціональний	19,0	28,6	+9,6	19,0	19,0	0
Розбіжний	23,8	28,6	+4,8	23,8	28,6	+4,8
Незбалансований	28,6	23,8	-4,8	28,6	23,8	-4,8
Заперечний	28,6	19,0	-9,6	28,6	28,6	0

Порівнюючи отримані результати по даним констатувального етапу дослідження, можемо зробити висновок про результативність методів формування у батьків потреби бути обізнаними в межах досліджуваної проблеми, позитивного відношення до її вирішення.

Аналізуючи дані, з'ясовано, що близько 35% батьків почали частіше розмовляти з своїми дітьми про страх та вправляти їх в умінні його долати. У порівнянні з констатувальним етапом відповіді батьків на запитання анкети виявилися більш чіткими та свідчили про кращу за попередню обізнаність щодо прийомів, методів виховання у дітей уміння долати страх. Але варто зазначити, що не всі батьки були відвертими у своїх відповідях, деякі дорослі намагалися розкрити лише позитивні сторони власного відношення і замовчували негативні. Це пояснюється неспівпаданням відповідей батьків з думкою їхніх дітей.

Вказані в таблиці кількісні дані свідчать про те, що система виховної роботи, спрямована на педагогічну просвіту батьків з проблеми страху та виховання у дітей 5-7 річного віку уміння його долати, в цілому виявилась ефективною. На 9,6% збільшилася кількість батьків ЕГ, які раціонально відносилися до досліджуваної проблеми, показали активну позицію в її вирішенні. Майже в тричі (на 9,6%) зменшилася кількість дорослих із заперечним типом відношення. У КГ зросли показники у батьків розбіжного типу на 4,8% та зменшилися показники кількості батьків незбалансованого типу (на 4,8%).

Таким чином, зазначені результати контрольного етапу дослідження підтверджують, що у вихователів та батьків значно поглибилися знання про особливості виховання у дошкільників 5-7 річного віку уміння долати страх. Проведений аналіз отриманих даних анкетування та спостереження за спілкуванням й спільною діяльністю батьків та педагогів з дітьми дозволив свідчити про збільшення обсягу їхніх знань щодо особливостей, методів, засобів виховання уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку.

Висновки до третього розділу

Опрацювання теоретико-методичних джерел з проблеми формування уміння долати страх надало можливість визначити принципи, засоби, форми та методи виховної роботи, що дозволило підвищити рівень сформованості згаданого вище уміння.

Грунтуючись на теоретичному аналізі наукових джерел і результатах констатувального експерименту, нами було розроблено систему формування у старших дошкільників уміння долати страх в умовах дошкільного навчального закладу. До складу цієї системи увійшли: мета, педагогічні умови, принципи, напрями реалізації, форми та методи роботи та її результати. Вся виховна робота була організована на принципах системного, діяльнісного, компетентнісного, особистісно орієнтованого, аксіологічного підходів.

До складу педагогічних умов оптимістичного виховного процесу було включено: збагачення знань дітей 5-7 річного віку про уміння долати страх, його значення в житті та способи його подолання; вправлення дошкільників в умінні реалістично оцінювати загрози, регулювати власну поведінку та змогу приймати адекватні рішення; запровадження диференційованого підходу у вихованні в дошкільників різного віку, статті та міри сформованості уміння долати страх. Структура виховної роботи містила в собі роботу з старшими дошкільниками, вихователями та батьками дітей.

Виховна робота з вихованцями спрямовувалася на формування системи знань та уявлень про страх, його значення в життєдіяльності людини та вплив на її поведінку; адекватне ставлення до себе як активного суб'єкта його додання; розвиток практичного досвіду у використанні раніше набутих знань, засобів та методів додання страху; вправлення у спроможності докладати вольові зусилля для регулювання власної поведінки та прийняття правильних рішень у ситуаціях, що породили страх. Виховний процес здійснювався у колективних, групових та індивідуальних формах.

Використані у навчально-виховному процесі методи виховання у дошкільників уміння долати страх передбачали збагачення їх когнітивного та емоційного досвіду та навичок впевненості, сміливої та регульованої поведінки.

Педагогічно-просвітницька робота з педагогами була спрямована на збагачення знань з психолого-педагогічних основ виховання в ранньому онтогенезі, уміння долати страх, удосконалення вміння адекватно використовувати сучасні форми, методи та засоби виховання у дітей уміння долати страх.

Просвітницька робота з батьками передбачала розвиток у них конструктивного ставлення до уміння дітей 5-7 річного віку долати страх. Використані методи роботи були спрямовані на удосконалення знань стосовно дитячих страхів та спроможність їх подолання, набуття практичних навичок поводження з дітьми у ситуаціях переживання страху.

Аналіз контрольного експерименту показав позитивну динаміку змін у рівнях вихованості у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх. Проведений експеримент доводить дієвість педагогічних умов, застосованих форм та методів формування у дошкільників уміння долати страх.

Отже, аналізуючи результати дослідження доведено ефективність системи виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх. На підставі цього робимо висновок, що висунуту гіпотезу підтверджено, що дає підставу для формулювання загальних висновків магістерської роботи.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У магістерській роботі було запропоновано сучасний підхід до вирішення проблеми виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх. Результати проведеного дослідження засвідчують досягнення мети, розв'язання завдань, що дає підстави для таких висновків:

1.Проведений теоретичний аналіз досліджень з проблеми виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх підтверджує її актуальність, багатоаспектність, дефіцит праць, в яких теоретично обґрунтоване й емпірично досліджене уміння дітей долати страх як індивідуальне явище.

За допомогою теоретичного аналізу було виявлено уточнено зміст поняття «уміння вихованців долати страх», під яким розуміємо, застосовану у поведінці та діях спроможність дитини аналізувати, адекватно оцінювати існуючі загрози, та саме яку вони несуть небезпеку, докладати вольових зусиль для регуляції та підтримки своєї дієздатності, прийняття правильних рішень. Компонентами уміння дитини долати страх визначено *когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий*.

2.Базуючись на узагальнення наукових джерел, охарактеризовано критерії та показники вихованості у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх, до складу яких входили: адекватна оцінка небезпечної ситуації (аналіз ситуації, роздуми, порівняння; визначення загрози, вербалізації своїх побоювань, вміння правильного формулювання гіпотез щодо можливих небезпек); сприяння власної дієздатності та емоційної рівноваги (усвідомлення впливу думок на емоції та поведінку; уникнення паніки, підбадьорення себе; прогноз можливих наслідків); самоконтроль і саморегуляція поведінки (випробування ефективності власних дій та вчинків; уникнення неправильних рішень, а надання переваги раціональним; спроба зменшення напруги та звільнення від неї); компетентний вихід із ситуації стресу (визнання помилок, спроби їх виправлення; можливість різних

варіантів виходу з стресових ситуацій; розв'язання проблеми, досягнення адекватного виходу з ситуацій).

За визначеними критеріями, показниками та компонентами встановлено й охарактеризовано чотири рівні вихованості у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх: *високий, оптимальний, середній, низький*.

3. Встановлено чинники впливу на вихованість у дошкільників уміння долати страх, до яких віднесено вік, стать та відношення дорослого до проблеми. З'ясовано, що вихованці 6-7 років проявили достатньо глибокі знання, конструктивну поведінку у ситуаціях переживання стресу. Переважна більшість досліджуваних 5-річного віку показали менш стійкі емоції, часом імпульсивні дії, сподівання на допомогу дорослого. З огляду на це робимо висновок про те, що з віком дитина набуває досвіду, поповнює свої знання про страх та його вплив на себе, збагачує уміння аналізувати ситуацію, оцінювати існуючі небезпеки, реалістично визначати свої можливості та використовувати раніше набуті знання й практичний досвід задля подолання страху.

Встановлено, що стать певним чином впливає на спроможність дитини долати страх. Тобто, уміння дошкільників чоловічої статі долати страх має більш дієвий характер; особи ж жіночої статі – емоційний. Хлопчики виділяються ризикованою поведінкою, здатністю відповідати на незнайомі подразники у порівнянні з дівчатками, більш самостійним аналізом та реальною оцінкою існуючих небезпек та своїх можливостей. Представниці слабкої статі виявилися уважнішими, більш старанними, орієнтованими на дотримання вказаних норм та вимог. Вони прислухалися до зауважень дорослого, краще контролювали власну поведінку, докладали зусиль до успішного досягнення результату.

Зафіксовано вплив на рівень вихованості уміння дошкільника долати страх типу відношення дорослого до досліджуваної проблеми в родині та дошкільному закладі. Визначено, що прояв цікавості дорослих до страхів дітей та уміння їх долати, позитивні зразки поведінки в екстремальних

ситуаціях, уміння регулювати емоції досить позитивно впливають на спроможність старшого дошкільника долати страхи. А байдуже ставлення батьків та вихователів до вказаної проблеми продукує неадекватну поведінку вихованців. Дорослі з низьким рівнем уміння долати страх визначаються невмінням запропонувати позитивний приклад для наслідування. Встановлено, що педагоги *раціонального* типу намагалися впливати у ситуаціях вирішення проблеми дитячих страхів, в деякій мірі переймалися значимістю виховання у дітей уміння долати страх. Виявлено, що педагоги *розбіжного й неврівноваженого* типів та вихователі *заперечливого* типу виявили надмірну опіку, що позбавляло дитину можливості проявити самостійність.

4. Науково обгрунтовано *педагогічні умови* оптимізації процесу виховання у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх: поглиблення знань дошкільників про уміння долати страх, його вплив на життєдіяльність людини та продуктивні засоби його подолання; орієнтування дітей в умінні реалістично оцінювати загрозу, регулювати власну поведінку та вміння приймати адекватні рішення; вправлення диференційованого підходу до виховання уміння долати страх у дошкільників різного віку, статі та міри його сформованості.

5. Розроблено систему виховання у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх. Принципами організації формувального експерименту стали системний, діяльнісний, компетентнісний, особистісно орієнтований, аксіологічний. Методами виховання у старших дошкільників уміння долати страх виступили: ігри та вправи, читання та обговорення казок, перегляд мультфільмів з подальшим колективним обговоренням подій, моделювання проблемних ситуацій, творчі завдання. Використання диференційованого підходу до представників різних рівнів вихованості уміння долати страх дало можливість для групових та індивідуальних форм роботи з дітьми.

Методом контрольного зрізу було визначено розподіл дітей 5-7 річного віку за рівнями вихованості уміння долати страх: високий (23,8% - ЕГ, 42,9%

- КГ); оптимальний (38% - ЕГ, 25,4% - КГ); середній (25,4% - ЕГ, 31,7% - КГ); низький (12,7% - ЕГ, 28,5% - КГ). Порівнюючи результати контрольного та констатувального етапів, аналіз статистичних даних виявили позитивну динаміку сформованості *когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового* компонентів уміння дітей старшого дошкільного віку долати страх. Зафіксовано, що вказані зміни в більшій мірі стосуються досліджуваних ЕГ і незначною мірою – КГ.

Дані контрольного експерименту показали збагачення і поглиблення знань вихователів та батьків щодо формування у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх. Зафіксовано збагачення досвіду керівництва поведінкою дошкільників у складних ситуаціях певної категорії дорослих, опанування ними сучасними технологіями підтримки суб'єктних сил вихованців.

Вище зазначені дані свідчать про успішність проведеної у педагогічній практиці системи ефективного виховання у дітей 5-7 річного віку уміння долати страх.

До перспективних напрямів подальшої роботи в означеному напрямі можна віднести: дослідження наступності у вихованні уміння долати страхи дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного років; розробку методичного та дидактичного супроводу вказаного напрямку наукової роботи.

СПИСОК ВИКРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусенко В.А. Социальный страх / Владимир Александрович Андрусенко, – Оренбург: Оренбургский госуниверситет, 1995. – №3. – С. 136 – 146 (опыт философского анализа).
2. Ананьев Б. Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность /Б. Г. Ананьев. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 134 с.
3. Ананьев Б. Г. Развитие воли и характера в процессе дошкольного воспитания / Б. Г. Ананьев // Избранные психологические труды : в 2 т. – М. : Педагогика, 1980.
4. Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональной системы /П. К. Анохин. – М. : Наука, 1980. – 197 с.
5. Атаманчук Н. М. Розвиток самосвідомості на ранніх етапах онтогенезу / Н. М. Атаманчук // Психолого-педагогічні аспекти розвитку особистості в сучасному світі : збірник наукових праць. – Полтава : Освіта, 2007. – 154 с.
6. Афанасьев В. В. Формирование творческой активности студентов в процессе решения математических задач / В. В. Афанасьев. – Ярославль : ЯГПУ, 1996. – 166 с.
7. Большой толковый психологический словарь. / Перевод с англ. Ребер Артур. – М.: АСТ, Вече, 2001. – 560 с.
8. Беляускайте Р.Ф. Рисункові проби як засіб діагностики розвитку особистості дитини / Під ред. І.В. Дубровиной . – М.: АПН СРСР, 1987.
9. Бех І. Д. Від волі до особистості. - К.: Україна - Віта, 1995. - 202 с.
10. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико–технологічні засади. — К. : Либідь, 2003. 342
11. Бех І. Д. Виховання особистості : навч.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – С. 149–160.
12. Басов М. Я. Воля как предмет функциональной психологии / М. Я. Басов. – СПб. : Алетейя, 2007. – 544 с.

13. Бреслав Г. М. Емоційні особливості формування особистості в дитинстві / Г. М. Бреслав. – М., 1990. – 432 с.
14. Божович Л. И. Развитие воли в онтогенезе / Л. И. Божович//Формирование личности в онтогенезе. – М. : АПН СССР, 1991. – С.104–142.
- 15.Бріалко Т.Б. Особливості мислення старших дошкільників/ Упоряд.– Х.: Вид-во «Ранок», 2010. – 160 с.
16. Байер О. М. Особливості розвитку саморегуляції старших дошкільників як умова успішної підготовки до шкільного життя / О. М. Байер // Дошкільна освіта. – 2009. – № 3 (25). – С. 66–71.
17. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Выготский.– СПб. : СОЮЗ, 1997. – 224 с.
18. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: АСТ, Астрель, Хранитель, 2008. – 671 с.
19. Виготський Л.С. Дитяча психологія / / Собр. Соч. - М., 1982.- Т.4336
20. Вашуленко О. В. Диференційований підхід до формування навички читання у букварний період навчання грамоти / О. В. Вашуленко // Учитель початкової школи. – 2015. – № 9. – С. 14–19.
21. Варга А.Я. Системна сімейна психотерапія. Короткий лекційний курс . – СПб.: Питер, 2001. – 278с.
- 22.Вайзман Н. Реабилитационная педагогика \Н.Вайзман- М., 1996.- с.457.
- 23.Введение в психологию. / Под. ред. А.В. Петровского. – М.: Академия, 1998. – 576 с.
- 24.Венгер А.Л. Психологічне консультування та діагностика.\А.Венгер- М.: Генеза, 2001 .- 128с
- 25.Виллюнас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации / Витис Казис Виллюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 288 с.

26. Газнюк Л. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття: монографія / Лідія Михайлівна Газнюк - Київ: Вид. ПАРАПАН, 2006 - 368 с.
27. Гозман Л.Я., Альошина Ю.Є., Соціально-психологічні дослідження сім'ї: проблеми та перспективи / Психологічний журнал. -1991.- № 4-с.84-92.
28. Громова Т.В. Країна емоцій: Методика як інструмент діагностичної та корекційної роботи з емоційно-вольовою сферою дитини.\Т.Громова - М.: УЦ «Перспектива», 2002. - 48 с.: Іл.
29. Гончаренко С. Методологічні особливості наукових поглядів на педагогічний процес / С. Гончаренко, В. Кушнір, Г. Кушнір // Шлях освіти. – 2008. – № 4. – С. 2–10.
- 30.Джемс У. Психология / Под ред. Л.А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – С. 272
31. Дерябин В.С. Чувства, влечения, эмоции / Под ред. Смирнова В.М., Трохачева А.И. – Л.: Наука, 1974. – 258 с.
32. Діагностика та корекція психічного розвитку дошкільника / Под ред. Я.Л. Коломинського, Е.А. Панько .- Мінськ.: Університет, 1997. – 237с.
33. Давидова А. Н. К вопросу о генезисе волевых проявлений у детей / А. Н. Давидова // Советская педагогика. – 1941. – № 9. – С. 68–75.
34. Эльконин Д. Б. Детская психология: Развитие ребенка от рождения до 7 лет. - М.: Учпедгиз, 1960. - 328 с.
35. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Основы сказкотерапии / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева. – СПб. : Речь, 2006. – 171 с.
36. Захаров А. И. Как преодолеть страхи у детей / Захаров А. И. – М.: Педагогика, 1986. – 109с.
37. Захаров А.И. «Дневные и ночные страхи в детей» - Изд-во «Союз», Спб., 2000г.
- 38.Захаров А.И. Происхождение и психотерапия детских неврозов: Монография. - СПб.: КАРО, 2006;
39. Захаров А. И. Как предупредить отклонение в поведении ребенка :

кн. для воспитат. дет. сада / А. И. Захаров. – М. : Просвещение, 1986. – С. 223–258.

40. Зеньковский В. В. Психология детства / В. В. Зеньковский. – М. : ШколаПресс, 1996. – 271 с.

41. Зобов А. С. Особенности волевой регуляции поведения в эмоциональных условиях (на примере школьников старшего возраста): автореф. дисс. ... канд. наук / Зобов А. С. – Л., 1983.

42. Запорожец А. В. Эмоциональное развитие дошкольника : пособие для воспитателей дет. сада / А. В. Запорожец, Я. З. Неверович, А. Д. Кошелева и др. ; под ред. А. Д. Кошелевой. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с., ил. – С. 15.

43. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб. : Питер, 1999. – 464 с.

44. Изард К. Э. Страх и виды тревожности / К. Э. Изард // Тревога и тревожность / сост. и общ. ред. В. М. Астапов. – СПб., 2001. – С. 109–123.

45. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 174 с.

46. Котырло В. К. Развитие волевого поведения у дошкольников / В. К. Котырло. – К. : Радянська школа, 1971. – 200 с.

47. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні: наук.-метод. посіб. / наук. ред. О. Л. Кононко. – К., 2003. – 243 с.

48. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 255 с.

49. Кононко О. Л. Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення: навчально-методичний посібник / [Кононко О. Л., Луценко В. О., Нечай С. П. та ін.] – К. : Імекс-ЛТД. – 260 с.

50. Кононко О. Л. Навчаємо старших дошкільників відрізняти реальні страхи від уявних / О. Л. Кононко // Вихователь-методист дошкільного закладу: Щомісячний спеціалізований журнал – 2016. – № 7 – С. 25–35.

51. Кононко О. Л. Уміння долати страх: сутність психологічні умови

формування в ранньому онтогенезі / О. Л. Кононко // Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 4–5 березня 2016 року). – К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2016. – 132 с.

52. Котырло В. К. Роль дошкільного виховання в формуванні особистості / В. К. Котырло, Т. М. Титаренко. – Київ : Т-во «Знання», 1977. – 48 с.

53. Карпов А. В. Психология менеджмента : учеб. пособ. / А. В. Карпов. – М. : Гардарики, 2005. – 584 с.

54. Кузьменко В. У. Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Кузьменко В. У. – К., 2007. – 519 с.

55. Кричфалушій М. Гендерні особливості розвитку сили волі у студентів-першокурсників / М. Кричфалушій, Л. Гнітецький // Нова педагогічна думка. – 2014. – С. 120–123.

56. Крутецкий В.А. Психология. Учебник для учащихся пед. училищ. – М.: Просвещение, 1980. – 352 с.

57. Краткий психологический словарь. / Сост. Л.А.Карненко. Ред. А.В.Петровский, М.Г.Ярошевский. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.

58. Ковалевська А. О. Методи дослідження страхів дітей молодшого шкільного віку [Електронний ресурс] / А. О. Ковалевська // Проблеми сучасної психології. – 2012. – Випуск 15.

59. Косолапов О. М. Психологічна корекція професійних страхів у працівників рятувальних підрозділів державної служби України з надзвичайних ситуацій : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Косолапов О. М. – Харків : Національний університет цивільного захисту України, 2015. – 248 с.

60. Киричук Т. В. Особистісно орієнтований підхід до дитини в освітньому просторі ДНЗ / Т. В. Киричук // Таврійський вісник освіти. – 2013. – № 4 (44). – С. 30.

61. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология : учебник для вузов / Б. Д. Карвасарский. – 4-е изд., перер. и доп. – СПб. : Питер, 2011. – 861 с.
62. Klein M. Narrative of Child Analysis / M. Klein. – N. Y., 1960. – P
63. Леонтьев А. А. Деятельность и общение / А. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1979. – № 1. – С. 121–132.
64. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев ; под ред. Е.Е. Соколовой. – М., 2000. – 511 с.
65. Леонтьев А.Н.(1903–1979). «Деятельность. Сознание. Личность» М.: Смысл; Академия, 2004. — 352 с.
66. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 40 с.
67. Леви В.Л. Приручение страха. - М.: Метафора, 2006.- 192с.
68. Лурия А. Р. Роль речи в протекании психических процессов /А. Р. Лурия. Регулятивная функция речи и ее развитие // Язык и сознание. –М., 1979. – С. 115–134.
69. Лохвицька Л. Формування основ безпечної поведінки в дітей дошкільного віку (на матеріалі використання польської народної літератури) /Л. Лохвицька // Гуманітарний вісник (Педагогіка). – 2011. – № 23. – С. 134–138.
70. Логачевська С. П. Диференційоване навчання на уроках математики / С. П. Логачевська // Початкова школа. – 2001. – № 5. – С. 18–22.
71. Лешкова Т. Коробка зі страхами / / Дошкільне виховання Т.Лешкова- 2004 .- № 10.-с.30-32.
72. Мухина В. С. Возрастная психология : Феноменология развития, детство, отрочество / В. Мухіна. – М. : Академія, 2000. – 452 с.
73. Мухина В. С. Детская психология / В. С. Мухина. – М. : ООО Апрель-Пресс, Изд-во "ЭКСМО-Пресс", 2000. – 352 с.
74. Мовчан М. М. Феномен страху в сучасному світі / М.М. Мовчан // Філософські обрії. – 2012. – № 28. – С. 94–102.

75. Мельничук І. В. Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей / І. В. Мельничук // Наука і освіта. – Одеса, 2002. – № 5. – С. 42–44.
76. Михальська С. А. Вплив сім'ї на формування особистості дитини / С. А. Михальська // Вісник. – 2014. – Т. II, № 121. – С.24.
77. Малафійк І. В. Теорія та методика формування системності знань у старшокласників : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.09 /Малафійк І. В. – Київ, 2007. – 47 с.
78. Нагорна Н. В. Формування у студентів понять компетентності й компетенції / Н.В. Нагорна // Виховання і культура. – 2007. – № 1–2 (11–12).– С. 266–268.
79. Овчарова Р.В. Практическая психология - М.: Т.Ц. «Сфера», 1996. - 337 с.
80. Олійник Л. Психокорекція дитячих «медичних» страхів / Л. Олійник // Дошкільне виховання. – 2011. – №2. – С. 22–25.
81. Осорина М. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. 4-е изд. / М. В. Осорина – СПб. :Питер, 2008. – 304 с.
- 82.Осадько Л.М.Страх ситуацій: специфіка психологічної допомоги / Л.М.Осадько // Психолог. – 2004. – № 9. – С. 13 – 16.
83. Панфилова М. А. Страхи в домиках. Диагностика страхов у детей и подростков / М. А. Панфилова // Школьный психолог. - 1999. - № 8. - С. 10 - 12.
- 84.Пильнюк О. О. Методи та способи впровадження диференційованого навчання у навчальний процес школи / О.О. Пильнюк // Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 2012. – С. 75–77.
85. Пов'якель Н. Психологія дитячих страхів / Н. Пов'якель, О. Складенко // Бібліотека «Шкільного світу». Психолог. Бібліотека. – 2011. – № 1. – С. 3–126.
86. Пинкевич А. П. Педагогика : опыт марксистской педагогики /А. П. Пинкевич. – Изд. 6-е. — М. : Работник просвещения, 1930. – С. 170.

87. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. –К.: «Академвидав», 2006. – 424 с. с.346.
88. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / Анна Михайловна Прихожан. – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2000. – 304 с.
89. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий / Константин Константинович Платонов. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.
90. Панченко С.А. Мені страшно ... Я боюся // Шкільний психолог. – 2002. – № 14. – с.8–9.
91. Пихтіна Н. П. Формування негативних проявів у поведінці дошкільників як психолого-педагогічна проблема [Електронний ресурс] / Н.П.Пихтіна.
92. Психологія дитячих страхів / Надія Пок'явель, Оксана Скляренко. – К.: Шк. Світ, 2011. – 128с.
93. Пальчевський С. С. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. С. Пальчевський. – Друге вид. – К. : Каравела, 2008. – 576 с.
94. Популярная психология: Хрестоматия: Учеб. пособие для студ. пед. институтов. / Сост. В.В. Мираненко. – М.: Просвещение, 1990. – 399с.
95. Панченко С.А. Мені страшно ... Я боюся // Шкільний психолог. – 2002. – № 14. – с.8–9.
96. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника : перспективи розвитку : науково – методичний посібник / Т. О. Піроженко. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 140 с.
97. Рима́н Ф. Основные формы страха : исследование в области глубинной психологии / Фриц Рима́н ; пер. с нем. Э. Л. Гушанского. – М. : Алетейа, 2000. – 336 с.
98. Ригель О. В. Вікові особливості саморегуляції психічних станів на етапі дошкільного віку : збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С.Костюка: Проблеми загальної та педагогічної психології / О. В. Ригель. – Т. XI.–Ч. 7. – С.426–435.

99. Рогов Е.И. Настольная книга психолога. М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1998. – 384 с.
100. Райчук Л. Дитячі страхи. Діагностика та корекція / Л. Райчук // Бібліотека «Шкільного світу» Психолог. Бібліотека. – 2014. – №4. – С. 3–120.
101. Ребер, Артур. Великий тлумачний словник психологічний. Т.2. П - Я: пров. з англ. / Артур Ребер. -М. : Віче: АСТ, 2001.. -560 с.
102. Раншбург Й. Секреты личности / Й. Раншбург, П. Поппер. – М.: Педагогика, 1983.
103. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург : Питер, 2006. – 713 с.
104. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии /С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1976. – 415 с.
105. Смирнова Е. О. Условия и предпосылки развития произвольного поведения в раннем и дошкольном возрасте: автореф. дисс. ... докт. психол. наук: спец. 19.00.07 / Смирнова Е. О. ; НИИ общей и педагогической психологии. – М., 1992. – 38 с.
106. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения. - 3-е изд., дополн. - К., 1909. - 112 с.
107. Сопрун И. П. К вопросу об особенностях эмоционального развития детей дошкольного возраста / И.П. Сопрун // Наука і освіта. – 1998. – № 3. – С. 60–62.
108. Скрипченко О. В. Криза трьох років : навч.посіб. [Електронний ресурс] /О.В.Скрипченко. Вікова та педагогічна психологія. – Режим доступу:http://pidruchniki.ws/16151107/psihologiya/kriza_troh_rokiv://pidruchniki.ws/17190512/psihologiya/psihichniy_rozvitok_ditini_pershogo_roku_zhittya. – Назва с екрана.
109. Савчин М. В., Василенко Л.П. Вікова психологія: Навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. - 360 с.
110. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья: в 2 т. /А. С. Спиваковская. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМОПресс, 2000.

111. Смолева Т. О. Феномен неуверенности ребенка и акцентуации матери / Т. О. Смолева. – М., 2001. – 89 с.
112. Самойленко, І.В. Як перемогти дитячі страхи. Тренінг для батьків і педагогів / І.В. Самойленко. Ростов н / Д: Фенікс, 2012. -252 с.
113. Сущинська Т. Особливості образу "Я" дітей дошкільного віку / Т. Сущинська // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія «Філософія, педагогіка, психологія». – 2013. – С. 152.
114. Титаренко Т. М. Індикатори психологічного здоров'я особистості / Т. М. Титаренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – 2016. – Вип. 9. – С. 196–215.
115. Урунтаева Г. А. Практикум по детской психологии: пособие для студентов педагогических институтов, учащихся педагогических училищ и колледжей, воспитателей детского / Г. А. Урунтаева, Ю. А. Афонькина, под ред. Г. А. Урунтаевой – Владос, 1995. — 291 с.
116. Урунтаева, Г.А. Дошкільна психологія: Учеб. посібник для студ. середовищ. пед. учеб.заведеній / Г.А. Урунтаева. - 5-е изд., Стереотип. - М: Видавничий центр «Академія», 2001. -336 с.
117. Устинова, Е.В. Дитячий церебральний параліч: Психологічна допомога дошкільнятам / Є.В. Устинова. -М.: Книголюб, 2007. -120 с.
118. Ушинський, К.Д. Страх і сміливість // К.Д. Ушинський. Вибрані педагогічні твори. М., 1974. Т. 1. 403.
119. Уотсон Дж. Психология как наука о поведении / Дж. Уотсон. – М.: ООО "Изд-во АСТ-ЛТД", 1998. – 704 с.
120. Мухина В. С. Возрастная психология : Феноменология развития, детство, отрочество / В. Мухіна. – М.: Академія, 2000. – 452 с.
121. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Современный гуманитарный ун-т / В. Помогайбин (ред.), В. Гавришук (сост.). — М.: Издательство СГУ, 2000. — 669 с.

122. Фигурин Н. Л., Денисова М. П. Этапы развития поведения детей в возрасте от рождения до одного года / Под ред. Н. М. Щепованова, Н. М. Аксариной. - М.: Медгиз, 1949. - 101 с.

123. Хміляр С. Психолого-педагогічні особливості емоційного розвитку дошкільника / С. Хміляр // Вісник Інституту розвитку дитини. – Вип. 4: «Становлення особистості у соціокультурному просторі ХХ сторіччя» : матеріали міжвузівської наукової конференції молодих науковців НПУ імені М. П. Драгоманова та КНУ імені Т. Шевченка (21–22 травня 2009 р.). Серія «Філософія, педагогіка, психологія» : збірник наукових 211 праць. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 164 с.

124. Черникова О. А. Соперничество, риск, самообладание в спорте / О. А. Черникова. – М. : ФиС, 1980. – 103 с.

125. Чернавский А. Ф. Системное исследование страха: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / А. Ф. Чернавский. - Екатеринбург, 2008 - 27 с.

126. Шульга Т. И. Проблемы волевой регуляции в онтогенезе / Т. И. Шульга // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С. 105–110.

127. Щербатих Ю.В. Психологія страху: популярна енциклопедія. - М.: ЕКСМО, 2006. - 320 с.

128. Щербатых Ю. В. Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий / Ю. В. Щербатых, Е. И. Ивлева. – Воронеж : Истоки, 1988. – 282 с.

129. Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн.: Элайда, 2000. – 704 с.

130. Юдин Э. Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Э. Г. Юдин. – М. : Эдиториао УРСС, 1997. – 442 с.